

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ
Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

ՀԱՆԴԻՍՆԵՐՈՒՄ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1880

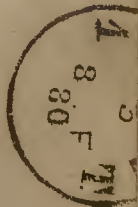
ՓԵՏՐՈՒՄ

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ԻՐԱՂՈՒԹԻՒՆԵ ԵՒ ԲՐԵՏԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՆԲ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՐԹՈՒՄՆ
ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՎԱՐԿ
ՍԵՒ ԼՆՈՒՆ ՄԱՐԿԸ
ՀԱՆԴԻՍ ԶՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ՍՈՎ
ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ

ԶՄԻՒՌՆԻԱ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԲԱՐՑ ՏԵՏԷԵԱՆ

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

Թ. ՏԱՐԻ

1880

ՓԵՏՐՈՒԱՐ

ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆԲ ԵՒ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՐԱՆԲ

Այս վերնագրով նշանակութեան արժանի յօդուած մը կ'կարս
դանք անկլիական անուանի հանդէսի* մը մէջ։ Արդարեւ՝ հեղինակն
հախ՝ երբեմն ծայրայեղ, երբեմն անիրաւ է արեւելեան իրողութեան
թիւններու և անձերու նկատմամբ, բայց ընդհանրապէս լուրջ և
ուղիղ դատումներ ունի, և քաջահմուտ է Թուրքիոյ ներքին դար-
ձերու։ Որովհետեւ մեր թերթին շրջանն ու ազատութիւնը չեն նե-

* Turkish facts and British fallacies. — FORTNIGHTLY RE-
VIEW. February 4. 1880.

րեր ամբողջապէս հաղորդել այն երկար յօդուածը մեր ընթերցողներուն , բաւական կ'սեպենք միայն կարեւոր մասերն ամփոփել :

— Յօդուածագիրը բրիտանացի է . իր կենաց մեծ մասն Արեւելք անցուցած է՝ հեռի առտնին կուսակցական պայքարներէ , մերթ ազատական , մերթ պահպանողական կուսակցութեան դադափարներու հակամէտ , ստեպ երկուքին ալ հակառակ , ուստի և աւելի կարող արեւելեան խնդրոյն վրայ՝ անոնց բնութիւնն ու ձկտումները կշռել , վերլուծել : Իր շատ մը հայրենակիցներու հետ՝ յօդուածագիրը համոզուած է որ Անկլիոյ երկու կուսակցութիւններն ալ Թուրքիոյ տեղական պայմաններուն անտեղեակ՝ անհիմն իրողութիւններու վրայ հիմնած են քաղաքականութիւն մ'որմէ առաջ եկած դժուարութիւնները մեծ մասամբ խուլւայոյզ անձերու արդիւնքն է : Դուրսը զսնուող Անկլիացոյն՝ Անկլիա նմանեցաւ պահ մը՝ փոթորկէ բռնուած նաւու մ'որու նաւաղին կէսը միւս կէսին ճղունքն նաւարկելու համար ի դերե հանելու կ'աշխատի , և այսպէս անոր նաւային ճարտարութեան մէջ անփորձութիւնն երեան կ'հանէ : Քանի որ կ'շարունակուի դեռ ևս փոթորիկը , անպատեհ չէ արեւելեան խնդրոյն վրայ ակնարկ մը ձգել , որ ոչ ազատական է և ոչ պահպանողական այլ լոկ արեւելեան :

Մարդ մը կրնայ թրքասէր լինիլ և Թուրքիոյ վարչութեան ատող . քրիստոնէասէր լինիլ , և սակայն բոլորովին գսրովել՝ քրիստոնէական կրօնին ի նպաստ՝ Թուրքիոյ մէջ ձեռնարկուած խաչակրութիւնը : Արդարեւ թրքասէր ու միանգամայն քրիստոնէասէր կարելի է լինիլ , ուրիշ խօսքով — մարդասէր — թէև այս բառն իբրեւ մենաշնորհ կ'դործածէ երբեմն այն կուսակցութիւնն որու երեսէն ամենէ շատ կ'ստաւապի մարդկութիւնը : Բայց Թուրքիոյ տեւրութեան ժողովրդոց նկատմամբ՝ ճշդ իմա , արդարասէր և թոյլտու դադափար մը ստանալու համար կարեւոր է ոչ միայն անոնց ցեղական բնաւորութեան , այլ և իրարու և կառավարութեան հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ ստոյգ տեղեկութիւն ունենալ :

Զորս տարիէ աւելի է երբ Պոսնիոյ և Հէրզէկովինի ապստամբութիւնը կ'ծաղի . այնպէս կ'կարծուէր թէ Թուրքիոյ մէջ երկու հակամարտ ցեղեր , երկու հակամարտ կրօններ կային , թէ կառավարողները միայն Թուրքերն էին , և թէ հարստահարեալ դասը , որու ի նպաստ բարենորոգումներ պիտի հաստատուէին , քրիստոնէայէն : Այն ժամանակ այս կարծիքը կ'տիրէր ամեն տեղ , և միայն վեր-

Չեն հասարակութիւնն իմացաւ որ Թուրքերը կամ Օսմանցիք տէրութեան լոկ մէկ մասը կ'կազմեն, մինչդեռ վարչութիւնն, որու կողմէ այլացեղ ժողովուրդը կ'տառապի, բաղկացած է Խսլամներէ և Քրիստոնեաներէ : Այս սխալմունքն ուղղուելէ ետեւ՝ ուրիշ մ'երեւան կ'եւնէ, որպէս թէ օսմանցի դասն իսլամ ժողովրդեան մէջ որոշ դաս մը կ'կազմէ, և թէ իբր թափառական ասպատակներ կը նկատուին, կառավարութեան յատուկ պաշտպանութիւնը վայելող :

Այս ենթադրութեան վրայ՝ նորատիպ տետրակ մը, աղատական երեսփոխանի մը գործ, կ'յայտնէ թէ 1,300,000 Սիրիոյ արաբացիք՝ «անհաշտ ատելութեամբ կ'ատեն Թուրքերը :» Այս գլխովին անհիմն է : Արաբացի ու Թուրք զիրար չեն ատեր, այլ միասին կ'ատեն կառավարութիւնը, և պէտք չէ մոռնալ որ այդ կառավարութիւնը քրիստոնեայ պաշտօնեաներ ալ կ'պարունակէ : Նոյն տետրին մէջ կ'ըստի նաև թէ «Թուրքերը սակաւամիտ են, ցեղապէս ու լեզուով օտար, ամեն աղանդի ու դասու ատելի, Ֆիզիքական ոյժէ զուրկ, բարոյական զղացմունքէ հեռի, և սակայն երկրին բռնակալներն են :» Եթէ այս խօսքն Փոքր Ասիոյ կ'ակնարկէ, բոլորովին անստոյգ է : Ասան զի այս տեղ Թուրքերն տիրական ցեղն ու լեզուն կ'կազմեն. անպաշտօն մարդիկ ատելի չեն բնաւ ոչ աղանդի ոչ դասու մը, միայն Քուրդերն ամեն կարգի մարդոց ատելութիւնը կ'ըրգուն, և իրենք ևս իսլամ են. իսկ Ֆիզիքապէս Թուրքերը ժողովրդեան ամենէ կորովի և բարեկազմ մասն են, մինչդեռ իր բարոյականն, պատուասիրութեան ու կանոնաւոր բարուց կողմէ՝ շատ գերազանց է քան քրիստոնէին ունեւորաբացոյցն : Իրաւ է որ երկրին բռնակալներն այս ցեղին կ'պատկանին, թէև նշանակութեան արժանի է որ ներկայ ժամանակիս ամենէ զօրաւոր վէզիքներէն մին, Խայրէտաին, արաբացի մ'էր : Այս շփոթութեան բոլոր պատճառն այս է որ Թուրք ժողովուրդն իր կառավարութեան հետ կ'շփոթեն, ինչպէս որ անոր կ'վերադրեն պաշտօնական կարգին մոլութիւններն, քրիստոնէից և արևմտեան քաղաքակրթութեան հետ եղած յարաբերութեան արդիւնք :

Փափաքելի է՝ յօգուտ մարդկութեան և արդարութեան՝ որ ցրտի այն սխալ կարծիքն թէ ցեղական բուռն դիմամարտութիւն կամ քաղաքական գաղափարներու զանազանութիւն կայ՝ Վեհ. Սուլթանին օսմանցի և ուրիշ իսլամ հպատակներուն մէջ : Ամենքը հաւասարապէս կ'հարստահարուին, հաւասարապէս կ'ատեն կեդրոնական

խառն վարչութիւնն , և ամենքն հաւասարապէս կ'մեծարեն փառիշտահն իբրեւ զլուս իրենց կրօնին : Ընդհանրապէս թրքախօս զեղաշին ձուլուած է օսմանցիին հետ և ցեղական աւանդութիւնները կ'ընդունի : —

Յօդուածագիրը կ'ստատովանի որ սլաւ , արապ , քուրդ , ալպանիացի մահմետականներ կան որ իրենց ցեղական խտրութիւններն ու լեզուն կ'սրահեն . բայց՝ առ հասարակ՝ հակառակութիւն չունին թրքախօս իսլամներու , եթէ ասոնք պաշտօնական դասակարգութեան չեն պատկանիր : — Մինչև իսկ միութեան կապ մը կ'կազմէ , կ'ըսէ հեղինակն , իսլամ ու քրիստոնեայ զեղացիին մէջ հասարակաց հարստահարչին գէմ ասելութիւնն , և որովհետև իսլամն ստէպ աւելի կ'հարստահարուի քան քրիստոնեայն՝ իրարու հետ համակրութեան շատ կէտեր ունին : Ի հարկէ՝ իսլամ ու քրիստոնեայ հողագործ ժողովրդեան մէջ յարաբերութիւնները՝ տեղական պայմաններու համեմատ՝ երկրին այլ և այլ դաւառներուն մէջ իրարմէ կը տարբերին , բայց ընդհանրապէս ուղեորը կ'զարմանայ անոնց մէջ տիրած համաձայնութեան վրայ , որու գլխաւոր զրդիւն անշուշտ պաշտօնական իշխանութեան գէմ տածուած խոր ատելութիւնն է : —

Այս բանս հարստամոզ իրողութիւն մը մէջ բերեւէն ետև՝ անկլիսացի յօդուածագիրը կ'շարայարէ . — Միայն քաղաքի ու զինգի բնակիչներու մէջ չտիրեր այս դժգոհութիւնն իշխանութեանց գէմ , այլ և ցամաքային ու հաւային զօրաց մէջ՝ որ յետին ծայր համբերատար ու չարքաշ մարդիկ են : Ինչ տարբեր կարծիք ու զպացմունք որ ունենան իսլամ ու քրիստոնեայ , մէկ բանի մէջ համաձայն են , և անիրաւութիւն է ամեն համակրանք շտայլել քրիստոնէից և տարաբաղբ իսլամն՝ պաշտօնական յանցանաց որոց արդէն ինքն զոհ ընկած է , պատասխանատու համարել : Ճիշտը՝ քրիստոնեայն այնքան համակրութեան արժանի չէ որքան մահմետականն : Մինչդեռ այս վերջինն իր կրօնակիցներուն հետ , ինչ որ լինին իրենց ցեղը , նոյնպէս քրիստոնէից հետ խողաղութեամբ կ'ապրի , քրիստոնեայք շարունակ իրարու հետ կ'կուտին , և հակառակ աշանդաւորներ և զիմամբա ցեղեր աւելի հեռու ու ոխ կ'տածեն իրարու գէմ քան թէ իսլամներու գէմ : Թուրքիոյ մէջ տասն ու մէկ տարբեր քրիստոնէական կրօններ կան , որ կրօնական ատելութեան յատուկ եռանդով զերար կ'ատեն , և հինգ քրիստոնեայ զիմամբա ցեղ կամ պղղութիւն կայ , և այս զիմամբատութիւնը բաւական

ծանր կերպարան մ'առած կ'երևի, որու ամբողջ տիրապետութիւն տն-
շուշտ քրիստոնէութեան համակրողներն յԱնկիլա, որու անձանձիր
միջամտութիւնն է պատճառ. որ ամենքն յարմար առթի մը կ'ստա-
սեն իրարու դուրս պատուելու: — Ինչպէս կ'երևի՝ յօդուածագիրն
ընկերական կարգին մէջ աւելի վեր կ'դասէ իսլամն քան թէ ա-
րևելեան քրիստոնեայն, որ բոլորովին Գրիստոսի վարդապետու-
թեանց հակառակ ընթացքի մը մէջ կ'դնէ: Իսկ եթէ մահմետա-
կանն Եւրոպիոյ մէջ արագապէս ընկաւ, պատճառն, ինչպէս որ կը
կարծուի, ոչ այնքան իր դանդաղ ու ծոյլ կեանքն է, որքան այն
պարագաներն որ երեսուն տարիէ ի վեր զինք կ'ճնշեն: Եւ իր այժ-
մեան վիճակն ու հաւանական ապագան ըմբռնելու համար՝ յօդուա-
ծագիրն երկարօրէն կ'խօսի Խրիմի պատերազմէն յառաջ եկած դէպ-
քերու վրայ: Աւելորդ կ'համարինք իրեն հեռելը, այսքան միայն
կ'ըսենք որ քրիստոնէից և մանաւանդ Հայոց թշուառ վիճակն բո-
լորովին անասն կ'առնէ և անկիլական տեսակիտով՝ կ'դատէ իրողու-
թիւններ որ արգարանալի չեն: — Գրիմի պատերազմն քրիստոնէին
ու մահմետականին դիրքը փոխեց, կ'ըսէ. այս սկսաւ հարստահա-
րուիլ միւսը պաշտպանուիլ, այս նուազիւ միւսը բազմանալ, զինու-
թական ծառայութենէ ազատ մնալով և իր ոյժը բոլորովին առե-
տրական ու ճարտարական գործողութեանց տալով: Օսմանցի զե-
նուորն կ'ստաւէր իր արիւնն Վրէտէի, Մօնղէնէ կրօն և աւերու-
թեան ուրիշ դատաւերու մէջ, մինչդեռ իր ընտանիքն անթոշակ
կ'աղքատնար, և իր տունն ու արտը կ'ծախէր: Հետեւապէս՝ քրիս-
տոնեայք՝ որ խորագէտ և անխիղճ են դրամական գործերու մէջ,
տիրացան զիւրերու որ երբեմն թրքաց կալուածքն էին: Իրենց մե-
ծերն աթոռ ունէին ժողովներու մէջ, բարեկամներ հիւպատոսա-
րաններու մէջ, Հարկահանն քրիստոնէէն հաւաքել չկրցած տուբը
թուրքէն կ'կորզէր, այնպէս որ օրէ օր քրիստոնեայն կ'հարստա-
նար, մինչդեռ իր զրացի մահմետականը ստատիկ կ'տառապէր:
Այս բաւական չէ. քրիստոնեայն ստակ փոխ տալով մահմետակա-
նին՝ զանազան պարագաներու մէջ իր իշխանութիւնը ցոյց կ'տար:
Եթէ դատ ունենար՝ շատ հաւանական էր որ իր հակառակորդը նե-
ղը ձգէր, քանի որ քրիստոնեայն կաշառելու աւելի զօրաւոր միջոց-
ներ ունէր, և եթէ չյաջողէր՝ իրեն կոնակ ունէր հիւպատոսը:
Հետեւապէս զարմանալի չէ եթէ քրիստոնէից ազարակներն ու զիւ-
րեն իսլամներուն մօտ աւելի լաւ վիճակի մէջ էին, և երբ Ռուս

ները Պուլլարիա մասն , քրիստոնեայ գիւղացւոց մէջ այնպիսի դու-
րութիւններ և բարօրութիւն գտան որ իրենց երկրին մուծիկներուն
անձանցով են : Անկլիական լրագիրներ գուռ ու գոշում կ'արձակէին
երբ անկուշտ հարկահաններ քրիստոնէից մէկ գիւղն իջնէին , մինչ-
դեռ մահմէտական դիւղացւոց տառապանքն անտես կ'անցնէին : Այս-
պէս քրիստոնէից վիճակը հետզհետէ կ'բարւոյնէր , իրենց թիւն ու
հարստութիւնը՝ հաղորդակցութեան ու կրթութեան միջոցներու և
օտար հիւպատոսներու պաշտպանութեան շնորհիւ՝ կ'աւելնային , և
անտարակոյս իրենց նպատակին պիտի հասնէին օրին մէկն , առանց
իսկ ապստամբութեան դիմելու , եթէ հզօր տէրութեան մը և մա-
նաւոր համալսարանի կուսակցութեան գործակալներն շարունակ
ժողովուրդը չզրկուէին : —

Յօդաւածագիրը՝ Թուրքիոյ մասին՝ օտար տէրութեանց քաղաքա-
կանութիւնն անբարոյական կ'ըսէ և փոքրիկ ժողովրդեան մը հա-
մար թափուած արիւնն ապարդիւն : — Պոսնիոյ և Հէրզէկովինի ա-
պրտամբութեան առաջը կ'առնուէր , կ'ըսէ , եթէ արդարութեան
ձայնը լսելի լինէր : Ապստամբական շարժումներն կանխահաս էին .
քրիստոնէից վիճակն այնքան պիտի զօրանար ու զարդանար որ փա-
փաքելի փոփոխութիւնն առանց օտար միջամտութեան և բռնու մի-
ջոցներու պիտի կատարուէր : Անհամբերութիւնն ու անհեռատեսու-
թիւնը նոյն իսկ քրիստոնէից անհաշուելի տառապանք բերին , նոյն-
պէս Պոսնիոյ և Հէրզէկովինի համար այնպիսի լուծում մ'որու-
բնաւ չէին սպասեր : Ապստամբութեան կայծը բոլոր տէրութեան
մէջ սփռելու փափաքը պատճառ եղաւ Պուլլարիոյ կոտորածին , ո-
րու բնաւ պատասխանատու չէ օսմանցի դիւղացին : Եթէ նոյն մի-
ջոցին Անկլիոյ ժողովուրդն իմաստութեամբ վարուէր՝ փոխանակ ան-
խորհուրդ շարժում մը զրկուելու , միլիոն մը ժողովրդեան կեանքը
պիտի խնայէր , Թուրքիոյ եւրոպական և ասիական դաւառները չպի-
տի դառնային արիւնալի գաշտեր որոց մէջ պուլլարական անդթու-
թիւններ քանի քանի անգամ՝ նորոգուեցան , և քրիստոնեայ ազգերն
պատասխանատու չպիտի մնային այնքան արիւնահեղութեան , կու-
ղոպտանքի և հետեւապէս անչափ աղէտից , որոց նմանը չէ տես-
նուած ժամանակակից տարեդրութեանց մէջ : Անկլիոյ մարդասէր-
ներն՝ յանուն արդարութեան և բարոյականութեան՝ այս քաղաքա-
կանութիւնը պաշտպանեցին , որմէ սակայն՝ յառաջ եկած թշուա-
ռութեան տառներորդ մասն անդամ դուշակէին՝ անտարակոյս պիտի

խորշէին այն սոսկալի աղէտից զրդիւ լինելէ : Եթէ կարելի լինէր ստոյգ վիճակադրութիւն մը հանել, պիտի տեսնէինք ընդհանուր անմեղ քրիստոնէայ այր, կին, տղայք սպաննուած այս խաշակրութեան մէջ՝ որ իրենց համար կ'կատարուէր, ընդհանուր անմեղ իսլամներ, այր, կին, տղայք ջարդուած կամ սովամահ տարադրուած իրենց տուներէն : Իբր «յօգուտ քրիստոնէից» մահմէտականաց և քրիստոնէից ընդհանուր ջարդն քաղաքակրթութեան գործ չէ այլ բարբարոսութեան : —

Յետոյ յօդուածագիրն որ՝ յանուն արդարասիրութեան՝ կ'ըողքէրուն միջամտութեան ու քաղաքականութեան դէմ, կ'ջնայ հաստատել որ արեւելեան խնդիրն ինքնին պիտի լուծուէր ժողովրդոց յառաջադիմութեան և ճարտարութեան շնորհիւ և թէ այնքան արիւն թափուելէն ետե՛ դեռ ևս այդ խնդիրն իր կատարեալ լուծումը չէ գտած : — Այս վերջին քսան և հինգ տարուան շրջանին մէջ, կ'ըսէ, եւրոպական դրամագլուխն այլ և այլ կերպով կ'ըմբի Թուրքիա և ճամբայ կ'գտնէ Քոնստանդուպոլս և Հայոց զրպանները մոտենլու : Այն երկիրն ուր կառավարութիւնը լիովին ապիկար է, հարրստութիւնը զօրութիւն կ'նշանակէ, և պիտի հասնէր արագապէս այն ժամանակն երբ ներքին կնճառտ խնդիրներ լուծում մը գտնելու պիտի նկրտէին, լուծում մ'որ բուն չպիտի լինէր, և եթէ բուն բնութիւն մը ստանային անգամ, արտաքին միջամտութիւնը պարտաւոր էր զայն մեղմելու քան թէ արծարծելու աշխատիլ : Եթէ Սէնդ-Ճէմսի դահլճին քաղաքագէտներն եւրոպական Թուրքիոյ բարենորոգման համար գործածէին ինչ լեզու որ կ'գործածեն այժմ՝ ասիական դաւաճաներու համար՝ աւելի իմաստութեամբ վարուած պիտի լինէին, ոչ միայն իրենց երկրին այլ ընդհանրապէս մարդկութեան շահերուն նկատմամբ : —

Եւ յօդուածագիրն՝ անմիջամտութեան սկզբունքին կոսակից՝ կը գտնուի Անկիլիոյ կառավարութիւնն որ Թուրքիոյ ներքին գործերուն կ'խառնուէր, առիթ տալով միւս տէրութեանց որ աւելի համարձակ դաւաճաներ լարեն, կ'յիշէ Բարիլի գաշնադրութեան Գր յօդուածն որ կ'արդիւնէր այսպիսի միջամտութիւն մ'որու հետեանքն եղաւ վերջին պատերազմը, կ'դատաւարտէ մանաւանդ այն կուսակցութիւնն որ թուրքական կառավարութեան եւրոպայէն արտաքսումը կ'փաստաբանէր, առանց ի նկատի առնլու թուրք ժողովրդեան ճակատագիրն և հետեւելիք կրօնական ու ցեղական պայքարները քրիս-

տանէից մէջ, քաղաքականութիւն մ'որ անտարակոյս եւրոպական տհաւոր սպասեցողք մը տեղի պիտի տար: Թէ և այս արտաքսութիւն Ռուսիոյ աջակցութեամբ զլուխ հանելու կ'առաջարկուէր, բայց ասոկից չէր հետեւեր ամենեւին որ Անկիւղ ու Ռուսիոյ համախառնութիւնն, ենթադրելով որ հասանական լինէր, Եւրոպական Թուրքիոյ հակամարտ ազդայնութեանց վերակազմութեան մասին, միւս բոլոր քրիստոնեայ տէրութեանց համախառնութիւնը կ'ենթադրէր, մինչդեռ այն ժամանակ տեղական սոյսմաններն ևս չէին ներեր որ և է եւրոպական Քօնկրէի մ'ամեն ցեղական բաղձանք դժ ընել, կամ կողոսորտին վրայ միջազդային նախանձե ծաղեւիք վէճին առաջն առնուլ: Օտար քաղաքագէտներ այս խորհուրդն իրեն ցնորք կ'նկատէին, և ոչ իսկ նշանակութեան արժանի, վստահ զայն առաջարկող կուսակցութիւնն սլաշտօնական պատասխանատուութեան ընդ չունէր, և ստոյգ էր որ զայն ի դորձ դնելու համար սլաշտօնի չարտաի կոչուէր: — Եթէ Բրիտանիոյ ժողովուրդը, կ'յայտելու յօդուածագիրը, խնդրոյն ճշմարիտ պարագաներուն բոլորովին անհմուտ, կուսակցական պատճառներով երկու մասի չբաժնուէր, մին ինքզինք թրքասէր կոչելով, որմէ կ'ենթադրուէր թէ քրիստոնէից թշնամի և թուրք կառավարութեան բարեկամ է, և միւսն Քրիստոնէասէր, որմէ կ'ենթադրուէր թէ թուրք ժողովրդեան թշնամի էր և քրիստոնէից ապստամբութեան կուսակից, մին նշաւակելով թէ կառավարող և թէ կառավարեալ թուրքն իրեն «անպատմելի» (un-speakably) վատ, միւսն հակառակը սնդեւով, երկու կողմն ևս չարտաի դորձէին այն սխալանքն որոց մէջ ընկան և զոր հիմակ իրարու երես կ'զարնեն: Իսկ եթէ Թուրքիոյ բոլոր ժողովրդոց շահերը նկատէին մէկ կողմէ՝ առանց կրօնի ու սղղի խտրութեան, և միւս կողմէ՝ իրենց պարտաւորութիւնն կառավարութեան մը նկատմամբ, որ թէ անկայուն ու փտուն, բարեկամ ու անկաս իշխանութիւն մ'էր, այն ժամանակ՝ խնդրոյն կուսակցական կողմը թողլով՝ աւելի մարդասիրական, բանաւոր ու բարոյական տեսակիտի մը սղիտի հանելին: Անտարակոյս՝ այն ժամանակ այնպիսի եղբակցութիւն մը սղիտի հանէին որու, թէ և հիմակ շատ ուշ է, բայց հասած կ'երեւին, և կ'ջանան այնպէս զօրացնել երեւուն շէնք մ'որ ստորեւ դանուած ոյժերը հասունան ու զարդանան: Հաստատապէս սղիտի արդիւնէին որ և է յարձակողական իշխանութեան մը կողմէ եղած փորձն պարզապէս շահադիտական նկատումներու համար, մասնաւոր քաջայայտ

էր որ այդ փորձն յատկապէս Անկլիոյ շահերը վտանգի մէջ պիտի ձգէր, և երևան հանէր խնդիր մ'որով լուծուիմ ոչ ոք կարող էր տեսնել առանց նկատելու որ մարդկային արեան հեղեղներ և մարդկային անբաւ թշուառութիւն յառաջ պիտի բերէր :

Եւրոպական տէրութեանց մէկ քանին այսպիսի բնազդ մ'ունեցան՝ երբ իրենց Անտրասիի առաջարկութիւնն ու Պէրլինի յիշատակադիրներն առաջարկեցին, որ թէև անյարմար Թուրքիոյ մէջ յաջող գործադրութիւն մը գտնելու, բայց լաւ դիտմամբ պատրաստուած էին, և նպատակ ունէին տաղնապն հեռացնել և թուրք կառավարութիւնը քիչ քիչ տապալել : Բայց հաւանական էր որ դիւրաւ հաւանէին այս ճատապալմանն եղանակին : Շէնքը մոյթելու կարօտ էր : Եւրոպիոյ կողմէ առաջարկուած քաղաքականութիւնը, զոր Ա. Պօլսոյ Դեսպանաժողովին մէջ ի գործ դնելու փորձեր եղան, անշուշտ յաջող ելք մը չպիտի ունենար և միջազգային կնճիռներ յառաջ պիտի բերէր, վասն զի միայն մի քանի մասնաւոր դաւառներու վիճակն իր բանակցութեանց նիւթ ըրած էր, և ուրիշ ցեղերու ու ազգութիւններու մէջ խտրութիւն կ'դնէր, հիւպատոսական պաշտօնէութիւն մը հաստատելով, Գէրմէնի մէջ Գէրմէնի մէջ, որ, եթէ Բ. Դուռն հաւանէր անգամ, մշտապէս կռիւներու գուռ մը պիտի բանար այլ և այլ տէրութեանց քաղաքական գործակալներուն մէջ, որ դաւառներուն վարչութեան պիտի կոչուէին — մասնաւորապէս Աստրիոյ, Ռուսիոյ և Անկլիոյ գործակալներուն մէջ — այս իշխանութեանց և Թուրքիոյ կառավարութեան մէջ, որ գետ ևս պիտի պահէր իր վեհապետական իրաւունքն և մի քանի վարչային պաշտօններ, և իսլամ ու քրիստոնեայ ժողովրդոց մէջ, որ ի հարկէ բուռն հակառակութեամբ պիտի վարուէին իրարու դէմ՝ եղած խտրութեան պատճառաւ, և իւրաքանչիւրը պիտի դիմէր այն իշխանութեան որմէ հաւանօրէն պաշտպանութիւն ստանալու պիտի յուսար : Եթէ Պէրլինի յիշատակադիրն Անկլիա ընդունէր, կամ Բ. Դուռն Ա. Պօլսոյ Դեսպանաժողովին պայմաններուն հաւանէր, թերևս պատերազմը տարի մը յետաձգուէր, բայց արդիւնքը պիտի լինէր Թուրքիոյ սլաւեան դաւառներն վաւօպի շտեմարան մը հաստատել, կեդրոնը կայծահան մեքենայ մը դնելով : Պայթուիմ արագ և անխուսելի պիտի դառնար : —

Յետոյ յօդուածագիրն Միթհատ փաշայի սահմանադրութեան վերայ երկարօրէն կ'իստի : Ա'կարծէ թէ ուղիղ ճամբան մտնելու փորձ

մէր այն, բայց ոչ կ'սկսէր, Եւրոպայի կողմէ համակրութիւն չէր ընդուներ, աննպաստ պարազաներու մէջ երևան կ'երևէր և թերևս անխորհուրդ կերպով ի դործ զնեղու կ'ձեռնարկուէր, բայց և այնպէս, եթէ Եւրոպայի կողմէ աջակցութիւն դոնէր այդ սահմանադրական օրէնքը, աւելի մեծ դործ պիտի տեսնէր և տէրութեան շէնքը պիտի ամրացնէր քան թէ զիւանապետական թղթեր, յիշատակադիրներ կամ գեսպանախորհուրդներ: Այդ օրէնքին նպատակն էր կեդրոնը բարենորոգել, չարիքն արմատէն խլել, ներքին զեղծմունքը դարմանել. . . : Մինչև որ օրինաւոր երեսփոխանութիւն մը չկազմուի՝ յօդուածագիրը չյուսար որ փոքր Ասիոյ մէջ բարենորոգմունք հաստատուին, և Անկլիացոց այս մասին թափած ձգուէքն այս անգամ ալ պատերազմով մը պիտի վերջանայ, այս տարբերութեամբ որ Անկլիա ևս պիտի մանէ սոյն պատերազմին մէջ: Սահմանադրութեան դէմ խոչնդոտներ ելան, որոց պատճառները մի առ մի կ'բացատրէ, և կ'ընէ այն կարծիքը թէ ժողովուրդն իր աղիտութեամբ անյարմար է խորհրդարանական հիմնարկութեանց: Սահմանադրութիւնը յանկարծ կանկ առաւ, վասն զի վտանգաւոր կ'դառնար, և հին դրութեան մարդոց կ'սպառնար: Յատկապէս իսլամք աներկիւղ, անկախ և վեճարանութեան մէջ ճարտար են: — Կարելի է խորհրդարան մը կազմել, կ'ըսէ յօդուածագիրն, տարբեր ընտրական օրինաց վրայ հիմնեալ, այնպէս որ ժողովրդեան ամենէ մտադիր ու անկախ մարդիկ, առանց աղքի ու կրօնի խտրութեան, փոքր ժողով մը կազմեն: — Եւ ապա կ'թուէ այս կազմութեանէ յառաջ գալիք վարչային և տնտեսական օգուաները, ջրելով այն առարկութիւնն թէ Գուրանն այս ծրագրին դործադրութեան դէմ կ'երևէ:

Յօդուածագիրն այս առթիւ կ'այտնէ թէ՝ ներկայ պայմաններու մէջ՝ յուսալի չեն բարենորոգմունք, թէ երկու տարիէ ի վեր զանազան զեղծմունք դարմանելու համար ամեն աշխատանք արդիւնք մը չբերին, թէ կառավարութեան կողմէ չէ Կովկասական թիւն, այլ կուսակցութեան մը կողմէ որու ձեռքն է ամեն պաշտօնական իշխանութիւն, թէ Խայրէտտին փաշա պահ մը կուռեցաւ, բայց մինակ մնաց և չէր կարող ցաջողիլ իր ծրագիրն ի դործ դնելու: Եւ յօդուածագիրն այս սեղ խիստ մութ դրոյներով կ'ստակերէ Թուրքիոյ ապագան, եթէ ներկայ դրութիւնը շարունակուի: Ծայրայեղ ու խիստ է իր լնգուն, որու ներքին չէ մեզ թարգման կանգնիլ:

Իրաւ է որ Թուրքիոյ վերակենդանութեան սրտաղին կ'փափաքի և դարմաններ կ'առաջարկէ, որոց զլիաւորն է իւր երեսփոխանական ժողովը :

«Յաւալի է, կ'ըսէ, տեսնել երկիր մ'ուր բնական հարստութիւններն առատ և ժողովուրդներն ուշիմ են, այսպէս զո՛հ ընկած անհեթեթ գրութեան որ կ'վարէ իր բաղդը : Երկիրն ազատելու միակ միջոցն է այս գրութիւնը բառնալ, և այս գրութիւնը բառնալու միջոցն՝ հասարակաց կարծեաց լոյսն անոր վրայ կեդրոնելն է : Դիւրին է ընել այս եթէ Անկլիա միւս տէրութեանց հետ միաբան դործէ, Թուրքիոյ կառավարութեան ցոյց տայ սպառնալից վտանգը, իբրև դարման առաջարկելով երեսփոխանական ատեան մը : Այս կը պահանջէ նաև Անկլիոյ շահն : Թուրքիա արագօրէն կ'շքիւնի ի կորուստ և Անկլիա չկրնար անտարբեր մնալ այս կործանման, անշուշտ պիտի պարտաւորի պատերազմի : Ունիք կ'առարկեն թէ այս ձախորդութեան առաջը կրնայ առնուիլ եթէ Փոքր Ասիոյ ապագայ ճակատագրին նկատմամբ Անկլիոյ և Ռուսիոյ մէջ համաձայնութիւն մի գոյանայ : Դժբաղդաբար՝ փափաքը բաւական չէ աշխարհիս մէջ դործող մեծ ազգային և քաղաքական ոյժերու պայքարն արդիւնէ : Հաշտարար լուծում մը կարելի չէ այս սարգ պատճառաւ որ՝ թէև ցաւալի, Ռուսիոյ մէջ հակահակիական զղացումն և Անկլիոյ մէջ հակառուս զղացումն այնքան զօրաւոր են որ պատճառարանութեամբ չպիտի զսպուին, և թէ՛ երբ երկու ազգերու շահերն Փոքր Ասիոյ մէջ ընդհարին, այնքան յուսալի է որ քաղաքական մեծ պայթում չպիտի պատահի որքան կարելի է հատուալ որ թիմուի ու ալքալիի մը խառնուրդը չպիտի բռնկի, կամ լորս Պիքնսֆիլս և Պ. Կլաւտոդըն փոխադարձ յարդանաց գրգռմամբ ազգային քաղաքականութեան մը վրայ պիտի համաձայնին, ինչպէս որ Ասիոյ երկու ամենէ մեծ եւրոպական տէրութեանց փառասիրական ու կասկածոտ խորհուրդներն պիտի միաբանին առանց բնդհարելու : Այսպիսի վախճանի մը հասնիլ տեսապէս կ'փափաքինք : Դժբաղդաբար, իրաց կամ մարդկութեան բնութիւն ուրիշ կերպ կ'անօրինէ, և իմաստուն քաղաքագէտն կ'ստիպուի կանխաւ պատրաստուիլ, չէ թէ իր փափաքած Խոֆֆէին համար, այլ ցեղական բաղձանաց, կրօնական մոլի եռանդին, երկրակալութեան և տիրապետութեան ոգոյն, ազգային նախանձախնդրութեան, անբանաւոր երկիւղի կամ հիմնաւոր անվտանգութեան, միեւնոյ հսկարտութեան զղացումն, պատահաբա՛մ

զրգուող հին ռիակալութեանց և աւանդական ատելութեանց համար, և միշտ այդ հոյը պիտի ունենայ որչափ ատեն որ մարդկային բնութիւնն նոյնը մնայ : Եթէ Խրոպիոյ տէրութեանց, և մասնաւորապէս Աւստրիոյ շահերն Խրոպական Թուրքիոյ ճակատադրին հետ կապուած չլինէին, անտարակոյս երկուք ու կէս տարի առաջ Ռուսիոյ հետ պատերազմ սկսած պիտի լինէինք : Իրօք, պարզ դիպուած մ'ազատեց մեզ այդ փորձանքէն : Բայց՝ Փոքր Ասիոյ մէջ՝ մինակ անոր հետ դէմ առ դէմ մնալով, դիպուածը բաւական չէ, հրաշք մը պէտք է որ բաղելին մը անդի չունենայ, և կարծեմ թէ յետին ծայր դժուարին պիտի լինի գտնել քաղաքագէտ մը՝ յԱնկլիա կամ Ռուսաստան — թերևս բացառութիւն մը գտնուի — որ յուսայ հաստատապէս Ս. Բեդրզպուրիկ կամ Լոնտօնի մէջ Գեսպանախօրհրդոյ մը դումարման, ուր երկու տէրութեանց դեսպաններ՝ Անկլիոյ և Ռուսիոյ ժողովրդոց փափաքները զոհ ընելու չափ՝ յաջողին լուծել այն կնճառտ քաղաքական, կրօնական և ռազմադիտական խնդիրներն, Ասիոյ այն դաւաճներուն ապագային պատկանող, որոց հետ կապուած են սերտիւ երկու տէրութեանց շահերը : —

Հետեւապէս հեղինակն կ'ստիպուի ակամայ մերժել այս հաշտարար լուծումն իբրև անգործադրելի, և ենթադրելով որ պատերազմն անխուսելի է, և Թուրքիոյ տպագան տխուր, խնդրել որ իբրև յուսահատական փորձ՝ Անկլիոյ կառավարութիւնն այնպիսի քաղաքականութեան մը հետեւի կեդրոնին նկատմամբ՝ որ գոնէ դէպ ի կործանման գիմուղ արաղաշարժ անուին ներքև իբրև կռուան մը ծառայէ :

Ի վերջէ՝ յօդուածը կ'աւարտէ այս յորդորը կարդալով.

«Եթէ Անկլիոյ ընդդիմադիր քաղաքագէտներ, փոխանակ ընտրական գործողութեանց առթիւ իրարու դէմ անօգուտ մեղադրանք արձակելու, հայրենասիրութեամբ ջանային արդի իրաց ճշմարիտ դիտակցութեան վրայ հիմնեալ քաղաքականութեամբ միանալու, փոխանակ ներկայ իրողութիւններն իրենց կուսակցական նպատակին յարմարեցնելու, այն ժամանակ պիտի կարենային իրենց հայրենիքը շրջապատող վտանգները հեռացնել, և անտարակոյս յետաձգել արևելեան քաղաքագէտներ : Անցելոյն նկատմամբ՝ թող ներկայ կացութեան պարսաւն և պատասխանատուութիւնն իրենց մէջ բաժնեն հաստատապէս, և համեմատաբար իրենց ընկած բաժինը պիտի ստա-

նան : Մենք բրիտանացի օտարաբնակ հպատակներ բոլորովին անտարբեր աչօք կ'նայինք թէ ո՞ր կուսակցութիւնն կառավարութեան ղլուխն է , ազատականն թէ պահպանողականն , որչափ ատեն որ մեր հայրենիքն արժանապէս կ'կառավարուի և իր պատիւն անվճար կ'մնայ : Բայց բնաւ չենք անորժիր երբ շարունակ մեր երեսին կը զարնեն թէ Անկլիոյ մէջ ամեն ազգային շահեր կուսակցական պայքարներու պահանջմանց ենթակայ են , և ամօթապարտ կ'դիտենք նենկամիտ Ռուսն , և նոյն իսկ անխօս Թուրքն , որ այս տեղական ողորմելի քաղաքակրթութեան յառաջ բերած տկարութենէ օգուտ քաղելով՝ իրենց նպատակին կ'դիմեն և այնպիսի կնճիռներ երևան կ'հանեն , որոց ազէտալի հետեանքը վերջապէս մեր հայրենեաց վերայ պիտի ժայթքի : »

ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՐԹՈՒՄՆ

Ասկէ քանի մը տարի առաջ՝ Հերզէկովիչի մէջ ապստամբական թեթև շարժում մը ծաղեցաւ , հետզհետէ սաստկանալով , կանխաւ պատրաստուած դիւանագիտական դրդումներէ զրգուելով և ընդարձակուելով երկու մեծ տէրութիւններու մէջ ահաղին պատերազմի մը տեղի տուաւ , և պահ մ'Եւրոպան յուզէլէն , ընդհանուր պատերազմի մը հաւանականութեամբ զահլիճները և հեռապես քաղաքադէտներ մտմտութիւն և հնհնութիւն մատնելէն ետք՝ վերջացաւ Պէրլինի Վեհաժողովին դաշնադրութեամբը , որ Թիւրքիայի հին կազմակերպութիւնը մեծապէս փոփոխեց և արեւելեան ազգերու առջև նոր հորիզոն մը բացաւ :

Ասկայն եթէ Դանուբի ջուրերը մարդկային արիւնով ներկուելէ , եթէ Բլէժնայի շրջակայ բլուրներուն կուշտերը ումրակոծուելէ , եթէ գիւղերը , գաշտերը , պարտէզները , այգիները բանակներու , ձիաւորներու , թնդանօթաձիգ սայլերու աւերակներն , ըլլալէ դադրեցան , պատերազմի նահատակներուն դեռ նոր դոցուած դե-

րեզմաններէն կարծես խորհրդաւոր ձայն մը կ'ենէ, Արեւելքի ժողովուրդներուն ուշադրութիւնը արինահեղութիւններէ հետեող աղէտից վրայ կ'հրաւիրէ, սուրով և հուրով կատարուած բռն յեղափոխութիւնը խաղաղական միջոցներով ըմբռնուած և կատարուած յառաջդիմութեան հետ բաղդատելու, հուրն ու սուրը առնիծելու, և մարդկային ամեն տեսակ բարեշքումները մտքի և սրտի զարգացումին մէջ փնտռելու նուիրական պարտ մը կը յայտնէ ամենուն :

Թիւրքիայի ժողովուրդներէ ոմանք սկսան լսել այս ձայնը և ըստ այնմ կը պատրաստուին աշխատելու : Այնպէս հանգարտ և խաղաղ միջոցներով շարժիլ և առջն երթալ :

Այն ազգերն որք միայն անցելոյն մէջ էութիւն ունէին, այն ազգերն որոնց անունը գտնելու համար երբեմն հարկ կ'ըլլար պատմական տարեգրութեանց դիմելու, այն ազգերն որք թաղաւորներու դահալալութեան, պայազատներու ծննդեան թուականները նշանակող, կամ անոնց փառամոլութեամբը զրկուած պատերազմները նկարագրող պատմիչներու անարգութեան առջն դուրս և ողորդ չէին գտներ, և որք դարերէ 'ի վեր սոցիալութեան և հետեաբար թշուառութեան ողորմելի օրինակներ կ'ընծայէին՝ մարդկութեան յառաջագիւտ մասին արհամարհող կարեկցութիւնը և զարմանքը զրգուելով, այսօր կարծես ելեկտրական շարժում մը ցնցուելով, օրինաւոր աղատութեան սարսուռէ մը զբաւուրելով՝ կ'սկսին սթափիլ անզղայութեան և անտարբերութեան քունէն, որ ազգային կեանքի բարոյական մահն է, կ'զգան թէ բռնակալութեան ձեռք անանարար ճարտիտելու և պատերազմի դաշտ ըստած սպանդարանները մատնուելու համար ստեղծուած չեն . բնազդու մով մը կ'իմանան թէ նաեւ բանական և բարոյական էակներն . թէ իբր այն՝ ունին այլևայլ իրաւունքներ որք տկարներու ձեռքէն յափշտակուած և զօրաւորներէն առաթուր կոխուած են . թէ այս իրաւունքները ճանչելու, անոնց փրկաւէտ արժէքը կշռելու համար մտքի լոյս, և՛ 'ի պահանջել հարկին՝ անոնց անվեհեր պաշտպանը հանդիսանալու համար բարոյական արիւթիւն և անձնուիրութիւն պէտք է, և որոնք որ փորձառութեամբ դիտեն թէ առանց այսպիսի արիւթեան և անձնուիրութեան չիք թէ՛ ազգային և թէ՛ ընկերային փրկութիւն, կ'սկսին մտովին և սրտովին զարգանալու փափաք, կամք և միջոց տարածել ուր որ կը տեսնեն այս փափաքը, կամքը և միջոցը :

զարգացում որով մարդս իր ամեն իրաւանց արժանի կը հանդիսանայ, զարգացում ուսկէ կ'արտադրին ամեն մարդկային բարօրութիւններ :

«Տէր կրթութեան, տէր աշխարհիս» բոլոր չղիտենք ո՞ր հեղինակը :

Եւ յիրաւի այն լծակը, զոր Արքիմէս կը փնտռէր ֆիզիքական աշխարհս վերջընելու համար, զտնուած է ընկերային աշխարհի համար, և այս դողցիս գերմարդկային գործին է այրու բէնը. լծակ բարոյական, որու արդէն կատարած և կատարելու պաշտօնն է մարդկութեան ինչ ինչ մասերուն վրայ տակաւին ծանրացող և զանոնք ճիշդով հինուփուտ զաղափարներու, յուրի զգացումներու, տղիտութեան և ապականութեան բեռը բառնալ և անցելոյն անդունդը նետել անդառնալի կերպով :

Երեւակայէ՛ նախապատմական ժամանակներու վերաբերող մարդկան լեզուն, վարքը, բարքը, սովորութիւնները, աշխատելու և ապրելու միջոցները, զգացումները, զաղափարները, և դարէ 'ի դար գէպ 'ի լաւն, օգտակարն և դեղեցիկն առնուած քայլերը և այսպէս մարդկութեան մի մասին կրած բարեշրջումները բաղդատէ՛ անցելոյն հետ, և տեսն [թէ այդ անցելոյն մէջ, այդ հին դարերու անդունդին յատակին ինչպէս կը սողան այժմայ լուսաւորեալ ազգերու որորանը շրջապատող տղիտութեան, բարբարոսութեան, կրօնամոլութեան, դերութեան գիականները :

Արթրայեւ, օգնէրու գոռումն, գրու բներու որոտումն, անհամար բանականներու ընդհարումն, ալեծուփ մարտկոցներու ուրակոծումն անօդուտ շուայլութիւն մը, արքայական հնաճե պերճանք մը կը գտնան երբ ժողովուրդներն իրապէս կը լուսաւորուին՝ իրենց միտքը, սիրտը և մարմինը հաւասարապէս մշակելով կրթութեան և գիտութեան այժմայ տաճարներուն մէջ, և այսպէս կազմելով այն յառաջդիմական վիճակը, որուն յոյտարար և շօշափելի նշաններն ամեն օր կ'երևին հին ու նոր աշխարհներու մէջ :

Արդ՝ կայ Արևելքի մէջ ազգ մ'ու դարերէ 'ի վեր մտապէս և բարոյապէս սովահար ժողովուրդ մ'որ Ասիական Թիւրքիայի մէջ և այլուր հազիւ իր լոկ անունը և կրօնքը կրցած է պահել : Ար բնակի երկրի մը մէջ ուր բնութիւնն իր բոլոր շքեղութիւնը և առատութիւնը ցոյց տուած է : Այս երկրին մէջ կան բարձրաբերձ ծառերու անտառներ, որք ամառն արևու ջերմութեան լապիս կ'ամոքեն, և բնութեան գողը հանգչելու հրաւէր կը կարգան յոգնարեկ հո-

ղաղործին և արեւահար ուղեորին . կան արտեր , գաշտեր , սյգիններ ,
պարտէզներ , որք գարնան և ամառուան մէջ գետերէ , վտակներէ
և առուներէ կ'ոռոգուին և կրկնապատիկ կ'արգաւանդին . կան լեռ-
ներ և բլուրներ , որք մարդուս ազատասիրութեան զդացում կը ներ-
շնչեն , կան խորաններ , որոնց առջև Բրիտոսի ճշմարիտ աշա-
կերաք կրնային անարդել ծնրագրել և աղօթել՝ առանց հաւատ-
քնութեան ատենի մ'երկիւղը կրելու կամ իր խիղճը պլակրօն իշ-
խանութեան մ'անթոյլու քմահաճութեան ստրուկն ընելու , կան
հինօրեայ գերեզմաններ , որոնց վերէն աներևութապէս կը սաւառ-
նին քաջաւանջ մարտիկներու և անահ մարտիրոսներու ողիններն և
իրենց խորհրդաւոր շունչն աւերակներու և շիրիմներու յախտնա-
կան լուծիկները պահ մը կ'ընդմիջեն մտիկ ընել և ընել ուղող բնիկ-
ներու և ուխտաւորներու համար :

Այս երկիրը կ'անուանի Հայաստան :

Հայ ազգն իր երկրին այս բնական առաւելութիւններէն չօգտիր ,
վասն զի աշխատիլ չգիտեր . Հայ ազգն իր կեանքը , ինչքը և պա-
տիւր մերձաբնակ Գիւրտերու , Ավարներու ձեռնձգութեանց և ար-
շաւանաց դէմ պաշտպաններ , վասն զի ոչ իրաւունքին նուիրակն
ըլլալը զիտէ և ոչ ալ զայն պաշտպանելու կարողութիւն ունի :

Այս անդիտութեան և տկարութեան հետևութիւնն է ևս քան
զևս նահանջել և զուցէ օր մը բոլորովին աներևոյթ ըլլալ , վասն
զի Եւրոպայի լուսաւորութեան մակընթացութիւնն արդէն Եւրոպա-
կան Թիւրքիան ողողեց՝ հեռի քշելով և մղելով այն ժողովուրդներն
որք այսպիսի ողողումի մ'ընդունակ չեն , և արդէն հասած է այն
օրն ուր լուսաւորուելու կամ հետաջինջ կորնչելու , այսինքն Համ-
լէթի «ապրելու կամ չապրելու» վճիռը կը պարտաւորին ընդու-
նիլ ասիաբնակ ժողովուրդները :

Հայ ազգին յառաջագոյն մասը պատահարներէն արդէն հրաւեր
ընդունեցաւ ընտրուելու կեանքը կամ մահը , և ըստ այնմ իր պարտքը
կատարելու :

Մայրաքաղաքիս հայերը մանուանդ սկսած են ըմբռնել դէպքե-
րու նշանակութիւնը և պարագաներուն ստիպողականութիւնը , սկսած
են համոզուիլ թէ Ասիական Թիւրքիայի հայոց այժմեայ վիճակը
բարւոքելու , անոնց կեանքը , պատիւը և ինչքը անիրաւ յարձա-
կումներու դէմ պաշտպանելու , քաղաքային իրաւունքները բարե-
կարգութեան և արդար օրինաց շնորհիւ ապահովելու , քաղաքակրթ-

իրաւոյ օրինաւորապէս վայելումը պատրաստելու, երկիրը մշակելու, հնարագիտութիւնը և վաճառականութիւնը խրախուսելու, ծաղկեցնելու, փոխադրութեան և հաղորդակցութեան միջոցները պատրաստելու և ծաւալելու, վերջապէս հայ ժողովուրդը նիւթական և բարոյական ամեն բարօրութիւններու մասնակցելու համար լոյս պէտք է :

Եւ այս լոյսն արտադրելու և տարածելու համար գործարան մը հարկաւոր է :

Հայուն հին միտքը և ոգին ձուլելու և վերակազմելու համար անհրաժեշտ պէտք կայ այս գործարանին, այն դրեթէ երկնային բովին որ կ'անուանի դպրոց : Այս բովէն անցնող, մաքրուող և վերակազմուող միտքը միայն կարող է անդրգութի ինքնութիւն և գիտակցութիւն մը տալ մարդու էութեան, ինքնութիւն և գիտակցութիւն առանց որոյ անկարելի է՝ յանուն իրաւունքի՝ վստայը և տառապանքը անդոմել և հայի անունը սիղաբար կրել օր մը :

Պօլսոյ հայերուն ուշադրութիւնն այսօր ահա այս կէտին վրայ դարձած է, և այս ազդասիրական ու միանշանակ մարդասիրական ուշադրութիւնն արդէն գործնական և շօշափելի ցոյցերով կ'երևայ, և յոսմաբեկ կամ դանդաղ միտքերը կը դրդուէ և կը հրապուրէ : Տեսնուած աշխոյժն և եռանդը կարծել կը տան մեզ թէ այս շարժումն տատանումի չնմանիր : Իր պարազլուխները փոխանակ ցատկելու կ'ուզեն ժրութեամբ քայլել, վասն զի աղերք կամայ քայլելով միայն կը սորվին անվտանգ քայլել և հետեւաբար հեռի երթալ, այսինքն հասնիլ այն նպատակին որ յառաջադրուած է :

Քսակները կ'սկսին բացուիլ և սիրտերը կը յուզուին՝ չէ թէ աւօրեայ հիւանդութիւն մը բուժելու կամ սովաբեկ ստամոքս լեցնելու, այլ ապագայի բանօրնիւն գործարաններ պատրաստելու համար :

Ազգային ընտրելագոյն ոյժերու գործակցութեան և ամեն զոհութիւններու սկզբնակէտն է այս շարժումն, որու նպատակն է զարգանալ, նոր կեանք, նոր կերպարան առնուլ և օր մ'արժանի հանգիստնալ մասնակից ըլլալու քաղաքակրթութիւն ըստած մարդկային այն մեծ ինջոյքին որուն բոլորակն արդէն հաւքուած են կրթուած ժողովուրդները :

Բայց ազգային զարգացումն, լուսաւորութեան ծաւալումն, տղա-յական հասակէն առնական հասակն անցնիլը, մարդկութեան մի

օգտակար և ներդաշնակաւոր մասը կազմելու գործը միայն Պօլսոյ հայերուն վրայ թողուլ և հեռուստ անտարբերութեամբ սպասելը դաւառաբնակ հայերուն համար ամօթ մը, դրեթէ անպատուութիւն մ'է :

Անգլիական մեծ լրագիր մը Ռուսիոյ ուսանողներու յառաջիմական շարժումին և անոնց պահանջումներուն վրայ մօտեցնալ «Յուզմունք 'ի Ռուսիա» վերնագրով յօդուած մը հրատարակեց, որուն մէջ տեղ մը կ'ըսէ .

«Քաղաքակրթութիւնը բնութեան կամ մարդու մը կողմէ տրուած պարզ և մը չէ :»

Արդարեւ քանի մը լուսաւորեալ ազգերու պատմութեան վրայ հարեանցի ակնարկ մը նետելով պիտի տեսնենք թէ անոնց այժմայ յառաջգիմական վիճակը չէ թէ մի քանի անձերու, մի քանի քաղաքներու ջանագրութեանց և կարճատեւ ժամանակի մ'արդիւնքն այլ ընդհանուր ջանագրութիւններու, զոհողութիւններու, կռիւներու, արիւնահեղութիւններու, դարաւոր վիշտերու և մարտիրոսութիւններու հետեանքն է :

Իզմիրի հայն ըմբռնելով այս ճշմարտութիւնը կ'ուզէ ինքն ալ կատարել իր պարտքը, և հաճ երեսունի չափ անձինք ազգային կրթութեան և յառաջգիմութեան գործին մէջ իր մասը ունենալու փափաքով այսօր Իզմիրի մէջ վերահաստատեցին այն ընկերութիւնը, որուն անունը պատուաւոր տեղ մը կը բռնէ ազգին արդի փառաքի յառաջգիմութեան պատմութեան և մանաւանդ ժամանակակից Հայերու յիշուցութեան մէջ, այն ընկերութիւնն որ փիւնիկեան թուչունին պէս այսօր իր մոխիրն երէն կը վերածնի՝ իր վաղեմի անունովը մկրտելով, «Միւսեայ ընկերութիւն» կոչելով ազգասիրութիւնը և մարդասիրութիւնը գործքի մէջ փնտռողները :

Մարդասիրութիւն կ'ըսենք, վասն զի եթէ հիւանդ մարմինը խնամելը, անօթինները յապեցընելը, մերկերը հալոսեցընելը, անապատսպարները պահպանելը ողորմիլ և դժալ է, ալ աւելի մեծ առաքինութիւն է բուժել մտքի հիւանդութիւնը և մաքրել սրտի ապականութիւնը :

«Խորհրդաւոր իրողութիւններու դիմացութեան պէտք է պատասխան տալ մարդկային համերաշխութեամբ», ըսաւ երեւելի բանահիւս մը Միւրսիայի ողողեալ գծադրներու վրայ աշխարհիս գունթը շարժելու համար :

Հրաւրներու պայթումը, երկրիս ցնցումը, հրդեհը, սառնակոյտներու հալումը, գետերու յորդումն և քաղաքներու ողողումն, պատերազմը, սովը, ժանտախտը եթէ միսթիզական տրամադրութեամբ մը մարդկային վիշտերու վրայ խորհողներու համար խորհրդաւոր իրողութիւններ, անըմբռնելի պատահարներ կ'երևին և կը դիմադրեն մարդկային սեռի յառաջդիմութեան և բարօրութեան, և եթէ այս խորհրդաւոր իրողութիւններու նահատակները սփոփելու բաւ է ամեն սիրտերու անկեղծ բաղիւմը, ձեռներու փրկարար կարկառումը, քսակներու բացուիլը, մէկ խօսքով մարդերու համեմաշխարհար միանալ և դործելը, ո՛րքան աւելի նուիրական պարտք է Հայերու միանալ, համեմաշխութեամբ ուխտել՝ պատասխանելու համար այն դէպքերու դիմադրութեան, որք յայտնի են, որոնց ուսկէ հետևիլը գիտենք, և որոնց սակաւ առ սակաւ յաղթելու համար բաւական է անձանձիր աշխատիլ և չյուսահատիլ խոչընդոտներու առջև :

Թամ է արդ, Հայեր, ցույցներու թէ Իզմիրցիք ևս դիտեն զուհուիլ զզատումով մ'և աշխատիլ զաղափարի մը համար :

Գ. 2.

ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՎԱՐԿ

Ա.

Օրուան խնդիրն Ազգին մտաւորական յառաջադիմութեան խնդիրն է, որ նիւթական միջոցներու դործակցութեամբ պիտի լուծուի : Այս նիւթական միջոցները գտնելու համար հին ընկերութիւններ կ'գործեն և հետզհետէ նորեր կ'կազմուին : Սոյն ընկերութեանց նպատակն է դրամ հանդանակել, պանձել և զլխաւորապէս Հայաստանի մէջ դպրոցներ հիմնել, ուսմունք ու գիտութիւն ծաւալել : Այս նպատակը մեծ է, ազնիւ է, բայց, ինչպէս ուրիշ առթիւ գրած ենք, բաւական չէ մեր անմիջական պիտոյից նկատ-

մամբ : Անընդհատ Ազդին դրամագլխին վրայ՝ կրթական ձեռնարկութեանց համար, տուրք դնել, առանց ազգային դրամագլխին աւելցրնելու միջոցները խորհելու, հայրենասիրութեան դործ է, այլ ոչ հեռաանտութեան : Անհրաժեշտ հարկ կայ դրամագլխի աղբիւրներն արդիւնաւորել, սնոտի ծախքերը զեղջել, ցուցամուրթեան կոթողները տապալել, խնայողութեան գրգիռներ տալ, և ժողովրդեան իրապէս ներշնչել դործակցութեան, ընկերակցութեան, աշատասխանատուութեան գոյացումն, որով կարելի պիտի լինի ազգային բոլոր ոյժերն ոչ միայն ապագայ այլ ներկայ պիտոյից համար ի դործ դնել :

Այս գոյացումն ազգելու հզօր միջոցն է վարել :

Արդէն յայտնի է որ յառաջագիմութեան միջոցները բազմադիմի են : Անշուշտ ամենէ հզօրը կրնայ համարուիլ նիւթականն : Մինչև ցարդ Ազդին մէջ տեսնուած ամեն շարժում, ճիւղ, ձեռնարկութիւն իրենց նպատակ ունին յառաջագիմութեան բարդական ու մտաւորական կողմն : Թէ սոյն նպատակն իր բուն և արդիւնաւոր ուղղութիւնը գտած է թէ ոչ, թէ Հայաստանի լուսաւորութեան իրական պայմանները գտնուած են թէ ոչ մեր խնդրէն դուրս է : Սեր միտքը քննել չէ, թէ ինչպէս կ'սործեն ընկերութիւններն, ներկայ դրութեամբ ինչ արդիւնք պիտի արտադրեն, այլ միայն խօսիլ այն նիւթական միջոցներու վրայ որ Հայաստանի մշակին ու բանւորին աշխատութիւնը կրնան արդիւնաւորել և իրենց ներկայ վիճակը բարւորել :

Արդ այս միջոցներէն մին է վարկը, Ժողովրդային վարկ : Շարունակ հայ ու օտարազգի կ'հռչակեն մեզ իբրև վաճառական ժողովուրդ, ճարտար դրամական դործողութեանց մէջ, քայց զարմանալի է որ՝ քանի վաճառականութեան արուեստն ու տնտեսագիտական սկզբունք կ'ծաղկին, այնքան Հայերն՝ մի քանի ցանցաւ բացառութեամբ, առեւտրական ասպարիզին մէջ աւելի զօրաւոր հետամուտներու և ոսոխներու կ'հանդիպին : Պատճառն յայտնի է, դիտութիւնը կ'յառաջագիմէ, իրենք նոյն շրջանին մէջ կ'մնան, և եթէ անոր արդի միջոցներուն առջև նոյն անտարբեր դիրքը բռնեն, անտարակոյս օրին մէկն ինքզինքնին շատ եւս պիտի գտնեն և ամեն շահու գոնէր, նոյն խկ Հայաստանի մէջ՝ օտարներու ձեռքը պիտի անցնին : Տնտեսական դիտութեան էական մէկ յաղթանակը վարկն է, և վաճառականութիւն առանց վարկի, և վարկ առանց վաճառ-

հոլթեան, որ հիմն ունի բարոյական ընտիր հանգամանքներ, և առանց դրամադլիի, որ նախորդ աշխատութեանց և խնայողութեան արդիւնք է, չէ կարելի երեակայել: Մեր ազգին մէջ ելած են և դեռ ևս կան բանիբուն ու գործունի վաճառականներ, գտնուած են ու կ'գտնուին նշանաւոր սեղանաւորներ, որ զխաւորապէս Տէրութեան դանձալին գործառնութեանց հետ յարարերութիւն ունին, բայց վարկի հիմնարկութիւններ և մանաւանդ հայ բանւորներու աշխատանքն արդիւնաւորող և օրողէքե դրամադլուս զոյաջընող հաստատութիւններ զրեթէ չկան, և այս վարկի չզոյութիւնը մեր դաւառային չքաւորութեան, թշուառութեան, նոյնպէս քաղաքային շուայլութեանց և տառապանաց զխաւոր պատճառն է, ինչպէս որ պիտի ցոյց տանք: Չենք ձանձրանար կրկնել՝ որ եթէ մեր ազգին զարգացման համար կարեւոր են կրթական միջոցներ, ոչ նուազ անհրաժեշտ են հիմնարկութիւններ որ սոյն կրթութեան միջոցներն հայթայթելու կ'օգնեն: Անդադար ապագային վրայ խորհելով՝ ներկայ հասուն սերունդին անմիջական պիտոյքն ու նիւթական բարօրութեան եղանակներն անտես առնել՝ յառաջագիմութեան իրական ու տեղական ճամբան մտնել չէ: Երբեմն ներկան էր մեր մասնաւորն, բայց ներկան իր կոշտ, անօրին պահանջութեամբ, այժմ ապագան է, ապագան իր հեռաւոր երազներով: Երկու ծայրայեղութիւններ որոց մէջ զլորելու հակառակ է նոր ապրելու սկսող ժողովուրդ մը: Մեզի ոչ միայն դպրոցներ, դասատուներ, դասադպրեր, բանաւոր ծրարիւններ, ընտիր մէթոսներ պէտք են, պէտք են նաև մշակական գործիներ, գործարաններ, մեքենաներ, որպէս զի մեր հողերն ու արտերն արգասաւորին, Հայաստանի բնական հարստութիւններն երևան գան, նիւթական հաղորդակցութեան միջոցները հաստատուին, Հայոց դիւղերն ու քաղաքներն իրարու մօտենան, արտադրութիւնները տեղէ տեղ դիւրաւ փոխադրուին, և դրամադլուս ու աշխատութիւն իրարու հետ լծորդուելով՝ ոչ միայն Հայաստանի բանաւորին վիճակն համեմատաբար բարձրի այլ և նիւթական վերականգանութեան և համեմաշխութեան ոգին ամեն տեղ սփռի, և նոր զարկ տայ կրթական ու գրական ձեռնարկութեանց, յաճախութեան պայմաններն աւելցնելով և ամրահովելով:

Քանի քանի անգամ անցային մամուլը հրատարակած է այն խորհուրդներն ու ծրարիւններն որ Հայաստանի մէջ հաղորդակցութեան միջոցներ հաստատուելու, հողագործութեան ու մշակութեան

արուեստը զարգացրինելու, վաճառականութիւնը տարածելու պիտի ծառայէին: Այս խորհուրդները դեռ ևս պիտի կատարուին: Մեծ մեծ փափաքներ, աղւոր յատակագիծներ պակաս չեն մեր մէջ, սակայն ասոնք իրագործելու համար կ'պակսին մեր կարողութեան, ազգային անմիջական պիտոյից և յաջողութեան պայմաններուն զիտակցութիւնն: Մարդկային տկարութեան և մանաւանդ Հայոց պէս թերակիրթ ժողովրդոց յատուկ է յարիչ այն ձեռնարկութեանց որ աւելի հոչակ ու փայլ կ'բերեն քան թէ դործնական օգուտ մը: Շատ անգամ մեծ այլ անկայուն դործառնութեան մը համբաւն աւելի մեր միտքն ու սիրտը կ'ղրտեն քան թէ բուն գործն որ սակայն անկատար կ'մնայ: Ստէպ պերճ, իշխանական անուն մը, փառամոլութեան ցոյց մը, զիւանադիտական մտածին խնդիր մ'աւելի կ'յուզեն ու կ'ղրդեն մեր ազգային ինքնասիրութիւնն քան թէ հայրենեաց իսկական շահուն համար խորհող և գործող աննշան հայրենակից մը, համեստ բարերար մը, պարզ այլ ժիր բանւոր մը: Առ հասարակ մեր մէջ՝ ամեն շարժում, ամեն գործողութիւն, ամեն հիմնարկութիւն որ ստէպ նշանաբան կ'ընտրեն ազգին օգուտն, այս ձկտումն ունին, աւելի բոմբիւն հանել քան թէ աշխատիլ, աւելի փայլել քան թէ ճշիւիլ, նման այն տղէկին, որ երբ ածն օրեր նոր զգեստ ու մուճակ կ'հագնի, կ'ուզէ ամենուն ցոյց տալ որ զովեստ ընդունի ու սլարժի, կամ նման այն պչրասէր օրիորդին որ իր մարմինը կ'շարժարէ որ զեղանի երեկ, զրեթէ անդիտելով հագուստին բուն նպատակն ու դեղեցկութեան էական պայմանները: Անուրանալի է որ նպատակ մ'ընտրել և անոր տանող միջոցներն ինքնուրոյն խորհիլ, պատրաստել, և՛ առանց ձայն ձիւն հանելու՝ լրջօրէն և յարաւետութեամբ գործելն այնպիսի յատկութիւն մ'է որ միայն մնաւոր անկախութեան, բարոյական արիւթեան, ճշմարիտ արժանապատուութեան և հայրենասիրութեան տէր մարդիկ ու ժողովուրդներ կրնան ունենալ:

Եւ միթէ Հայք նպատակ չունին, միթէ անհող ու թոյլ են հայկական ու քաղաքական աշխարհը տաղնապող խնդիրներու առջև. ոչ երբէք: Ի հարկէ կ'շարժին, կ'ղրեն, կ'խօսին, կ'ընկերակցին, կ'հանդանակեն Հայաստանի վերաշինութեան համար, և չէ եղած ժամանակ մ'որ այնքան ողևորուած ըինէին ընկերսիրական, յառաջդիմաւէր, վեհանձն ու անձնուէր զգացումներով որքան են երկու տարիէ ի վեր, բայց կ'սնդենք միայն որ այս ճգունքն ակնկա-

լեալ արդեանց հաղիւ տասներորդ մասն յառաջ բերին : Այն մինչեւ յայսօր , ազգային շրջանն , Հայաստանէն դուրս Հայց վատնած իմացականութիւնն , գործունէութիւնը , գրամադրութիւնը գլխաւորապէս նոյն շրջանին մէջ վառնելին , եթէ քաղաքական խնդիրներու , փառասիրական միասնութեան , անգործագրելի խորհուրդներու համար ինչ հոգի , շունչ , ճարտարութիւն և գրամ որ թափեցին , թէև ինքնին համեմատաբար աննշան , Հայաստանի հողին վրայ թափելին , տարակոյտ չունինք որ այսօր մեր հայրենիքն զգալի յառաջագիմութեան ճամբուն մէջ մտած պիտի լինէր :

Եւ արդարեւ մինչև հիմա՝ ի բաց առեալ մի քանի դատաւային նորահաստատ գալուցներ , ինչ մեծ գործ առաւ Հայն Հայաստանի մէջ : Ինչ ըրաւ որ հայ մշակն առելի լաւ ուտէ , լա հագուի , լա բնակի , իր աշխատութիւնն առելի արդիւնաւորի , ինչ հնար բանեցուց որ հայրենի հողն առելի լաւ մշակուի , առելի արտադրէ , առուտունն ու ճարտարութիւնը ծաղկին , գրեթէ ոչ ինչ : Հայաստանի մշակն , այն որ հայրենիքը կ'պահպանէ , գեւ. կէս վայրենի է , իր բնակարանը խողանէ տնակ մը կամ դիւնափոր ծակ մ'է , իր արտը մեծ մասամբ անմշակ , իր ուտելիքը սև հաց ու խոտեղէն , իր զաւակները գրեթէ մերկ , և այսօր սովալլուի վիճակի մէջ : Հինօրեայ գերին ու միջին դարու ստրուկն համեմատաբար առելի երջանիկ էին քան թէ արդի Հայաստանցին : Անոր բարոյական ու մտաւորական մերկութիւնը ծածկելու առեն պէտք է նաև ֆիզիքական անտանելի մերկութիւնը զոյգել : Շարունակ Մասիսի գաղաթը նայելէն անոր ստորոտը դիզուած տառապանքը անսկիւր կ'մոռնայ Հայն , որ բարձր ինդիւիդներու մէջ կ'թուի , իր երեակայտութեան մէջ նոր աշխարհ մը կ'սանդէ , մինչդեռ իրն անգործութեան , չքաւորութեան ու թշուառութեան մէջ կ'տառապի : Եւ եակայն քաղաքական իշխանութենէ զուրկ՝ Հայք կ'ջանան նրբամիտ քաղաքագէտներ ու դիւանագէտներ գառնալ : Իեւ օրինաւոր նախնական դպրոց , դեռ Հայաստանի մէջ տաքարան մը , հանդէս մը , մեքենայ մը , գործարան մը չունին , և արդէն համալսարաններու , կաճառներու , ջրանցքներու , շոգենաւներու , քաղաքականութեան վլայ մեծ մեծ կ'խօսին , յոյց տալու համար միայն որ դիտեն խօսիլ :

Եթէ Ազգը յառաջգիմելու հաստատ կամք ունի , ինչպէս որ կը յայտնէ , պարտաւոր է այդ յառաջգիմութեան տարեքն իր մէջ փնտռել և չէ թէ լոկ օտար օջակցութեան ու սլաշտոյանութեան մէջ :

Այս տարերքն են զլիաւորապէս աշխատութիւն , դրամադուխ և հող՝ որ իրարմով կ'աճին ու կ'զարգանան : Այժմ ազգային աշխատութիւնը գրեթէ անարդիւն , դրամադուխն անգործ կամ՝ անյայտ , հողը խոսքան կ'մնան , և բնաւ տրամադրութիւն մը չերևիր այս վիճակին պատճառները քննել և անտեսական սկզբանց համեմատ լուծել : Արդէն դիտենք որ՝ հասուն քննութեան մէջ չմտած՝ պիտի առարկուի թէ անլուծանելի պիտի դառնան այդ խնդիրներն որ չափ ժամանակ որ աշխատութիւնն անսաշտպան , դրամադուխն հալածական , հողն բռնակալներու ձեռք և բոլորին արդիւնքն աւարառութեան ենթակայ մնան : Այս առարկութիւնը նոր չէ , և կրնայ իբրեւ խրտուիլակ ծառայել դաս մը հայ քաղաքագէտներու որ միամիտ ժողովրդեան առջև ազգային անտարբերութիւնը պարարկեն և Եւրոպոյ առջև մեր անգործութիւնը՝ Հայաստանի նկատմամբ՝ արդարացի են : Բայց այդ փաստը կ'կորուսէ՝ օրէ օր իր ազդեցութիւնը , և չկրնար համոզել այն միտքերն որ չափազանցութիւնը կ'ատեն և արդէն դիտեն որ գործունէութիւնն ու նիւթական միջոցներ կարող են խրտուիլակը ջնջելու միջոցներ հայթայթել : Եթէ գիտութիւնը զօրութիւն է , եթէ դրամադուխն ոյժ մ'է , այդ զօրութիւնն և ոյժը դոյնանալէն ետև մեր աշխատութեամբ , ո՞վ պիտի արդիւն մեզ պաշտպանել մեր իրաւունքն , մեր սեպհականութիւնն արտաքին ու ներքին թշնամիներու դէմ : Ինչպէս զաւառական գրուածներ նոյնպէս ուղեւորներ կ'վկայեն որ Քուրդերու հարստահարութեանց ասպարէզն օրէ օր կ'սահմանափակի , թէ հետզհետէ Հայոց հետ բարեկամութեամբ վարուելու տրամագրութիւն կ'ցուցնեն , թէ դաւառային աւելի համարձակ դիրք մը կ'բռնէ անոնց առջև , և թէ զլիաւոր քաղաքներու ու գիւղերու մէջ՝ հայ վաճառականներ ու դրամատէրներ իրենց առևտրական ու գրամական գործողութիւններն անարգել կ'շարունակեն և կ'յաջողին : Գարձեալ տեղական իշխանութեանց գործած զեղծմունքն նուազելու վրայ են , օտար հիւպատոսներու ազդեցութեան շնորհիւ , որ շարունակ իրենց տէրութեանց կ'տեղեկագրեն վարչային ու անտեսական իրողութիւններ , նոյնպէս ոճիրներ , օրինաց բռնաբարութիւններ , որ առ հասարակ կ'պատահին նոյն իսկ բարեկիրթ երկիրներու մէջ : Եթէ բռնութեան ու հարստահարութեան խրտուիլակներն այնքան ահարկու են , ինչպէս կ'համարձակին Արարատեան ու այլ ընկերութիւններ դարոցներ հիմնել , հաղորդակցութիւն հաստատել , գործակալներ անդադար դա-

լառէ՛ գաւառ շարժել, այլ և այլ գիւղերէ տղայ ու աղջիկ դու-
մարել և կրթութեան գործն անվրդով յառաջ տանիլ: Եթէ կար-
ծուածին չափ մեծ լինէր անապահովութիւնն, եթէ թեթեւ կաս-
կած մ'անգամ ծաղէր որ սոյն ընկերութիւններն ու իրենց հիմն-
ադրեալ զպրօցներն յարատեւութեան պայմանները չունին՝ տեղական
յուրի գրութեան պատճառաւ, անմիջապէս վստահութիւնը պիտի
գաղբէր՝ զպրօցընելով այն նուէրներն ու նպաստներն որ կ'երթան
ընկերութեան դանձր կ'թափին, նոյնպէս այս վերջին օրերը՝ Կ. Պօլսէն
և այլուստ չպիտի գիւնէին Հայաստան իրենց բնականօրէն խել մը պա-
տուաւոր հայ վաճառականներ և այն տեղ բնակութիւն ու առուտոր
չպիտի հաստատէին: Այս իրողութեանց առջև կ'տկարանան այն
փաստերն որ Հայաստանի մէջ արտադրութեան օգնող ձեռնարկու-
թեանց դէմ կ'ելնեն: Ի հարկէ ոչ ոք կ'պնդէ թէ կատարեալ ա-
պահովութիւն ու արգարութիւն կ'տրեն այն տեղ, սակայն ոչ ոք
կրնայ նաև ուրանալ թէ Հայք իրենց երկրին վերաշինութեան հա-
մար դեռ ևս գործնական աջակցութիւն կ'զւանան, աջակցութիւն՝
որով ոչ միայն կառավարութեան գործը պիտի գիւրանայ այլ և նոր
նոր պիտոյքներ ու իրաւունքներ յառաջ բերելով՝ պարտաւորութիւն
պիտի դնէ նաև մեր վրայ նոյն իրաւունքն արիւարէս պաշտպանել,
երբոր վտանգին:

Աշխատութեան ու դրամադրի միաւորութենէ կրնայ յառաջ գալ
այն աջակցութիւնն, և մարդկային բնական իրաւանց, կենաց, պա-
տուոյ, ստացումքի պահպանութեան օգնել, նոր նոր իրաւանց
ծագում տալով, նոյն իսկ՝ այն երկիրներն ուր ամենէ աւելի կ'բռնա-
բարտի այդ իրաւունքը: Եւր միջին դարու ամենէ խաւարային ժա-
մանակները, մարդկային միտք, հոգի, մարմին, աստուածապետա-
կան, աւատակոն և կոյսերական եռապատիկ շղթայի ներքև պրկուած
էին, երբ ԺՎ դարուն՝ մակեդոնացութիւն, աւաղակութիւն, անիշ-
խանութիւն բացարձակ կ'տիրէին Եւրոպիոյ զանազան աշխարհներու
մէջ, հալածելով ամեն ազատութեամբ ողի, յառաջդիմութեան շար-
ժում և նուիրական իրաւունքներ, երևան ելաւ ընկերակցութիւն
մը, աւաղական փոփոխութիւն մ'որ ոչ միայն նիւթական շահերու հրա-
պոյրով մի շատ քաղաքներ իբրու կապեց, իրաւանց պաշտպանու-
թեան զգացումը գրգռեց, աշխատասիրութեան ու ճարտարութեան
ողին սփռեց, ցամաքի ու ծովու աւաղակները հալածեց և թեկեր
արձակեց Գերմանիոյ, Ռուսիոյ, Անկլիոյ, Շուէտի մէջ, այլ և

դիմադրաւեց աւատական իշխաններու նիղակներն ու բերդերը, ստիպեց թագաւորներն ու կայսրներն որ իր առջև պատկառին և իր պալմաններն ընդունին և վերջապէս անկախութեան ոգին արծարծելով՝ քաղաքական հզօր իշխանութիւն մը դարձաւ։ Այս հրաշքը գործողն Հանսէական, այսինքն Ընկերակցական անուն միութիւնն էր, վաճառականական ընկերութիւն մը։

Աւելորդ չենք համարիր մէջ բերել՝ Պլանքի* անուանի տնտեսադիտին մի քանի նշանակութեան արժանի գիտողութիւններն։

«Մինչդեռ Հրէայք կ'հնարէին ու կ'տարածէին առևտրական գիտութիւնը յԵւրոպա, չնայելով աւատական անիշխանութիւնն և անընդհատ հալածանքն որով կ'ճնշուէին, Գերմանիոյ մէջ հզօր ընկերակցութիւն մը կ'կազմուէր և կ'աւարտէր՝ կանխելէն հոն խաչակիրներուն գործը։ Հիւսիս և հարաւ համակամ կ'ղիմէին հասարակային հարստութեանց մեծ տարերաց յաղթանակին, և արտադրութեան ոգին միշտ պատսպարան մը կ'դնէր այժմի ու բռնաւորութեան զեղծութիւնը դէմ։ Գծուարին է այս շարժումը դժեղ այն փոփոխութեանց մէջ որ Մեծն Կարոլոսէն (Շարլմայն) մինչև Կարոլոս Ե (Շարլ Գէն) կ'վրդովէն երոպական ընկերութիւնը։ Բայց անկարելի է չնշմարել այլ և այլ երկիրներ՝ ամեն օր փորձուած ճրգունքն որպէս զի աշխատաւորն իրեն արժանի կարգն ուստիայ և աշխատութիւնն իր իրաւունքը։ Հարստահարելով անդամ կ'սկսին ճանչել բռնաւորներն աշխատանքի ու սեպհականութեան յարգը . . . Ազատութեան ու քաղաքակրթութեան նպատաւոր շարժման մեծապէս օգնեցին հանսէական քաղաքները, ժողովուրդներն իրարու մօտեցնելով, շահերու և ճարտարութեանց զօրաւոր կապով։ Պրուսի մթերանոցին հաստատութիւնն, որ հիւսիսն հարաւի հետ կ'կապէր, Եւրոպայի բոլոր վաճառականներու ժամադրութեան վայրը դարձած էր և առաջին կարգի տեղ մը դրամի շքաբերութեան և վարկի կարողադրութեան համար . . . : Այս առևտրական ընկերակցութիւնն է որ վարժեցուց աւատական բարբարոսութիւնն յարդել աշխատանքն որու վերջտպէս հարկատուն եղաւ, և զրահին ու թուրին ազդեցութեան տեղ ճարտարական ու տնտեսական զօրութիւնն անցուց։ Այն պատրաստեց Ֆրանսայի ու Անկլիոյ հասարակուրդներու (communes) անկախութիւնն, ցոյց տալով թէ որ

* BLANQUI, Histoire de l'Economie Politique.

կողմը կրնայ գառնալ ոյժն երբոր հասարակուրդները համաձայնին ու դաշնակցին : Աւերջապէս այս հանդէական ընկերակցութեան կը պարտաւորինք աւետական առաջին պատեհներու ջնջումն և հասարակային վարկի առաջին փորձերն որոց օրինակն ինք տուաւ, ամեն անդամուն որ դաշնակցութեան պիտոյքն այս միջոցին զիմեւու զինք հարկադրէր : Իր ծառայած ընտրական ու երեսփոխանական գրութիւնն, դաշնակից քաղաքներու մէջ հաստատուած կերպ մը դասակարգութիւնն՝ մեծ ներդրածութիւն տնեցան ոչ միայն իր իրաւունքը պաշտպանելու, այլ և զինք նորանոր իրաւունքներ ձեռք ձգելու մղեցին : Այսպէս ժողովրդոց վիճակային փոփոխութեանց մէջ միշտ կ'դառնայ տնտեսական զարգացման հետքն, զոր կարծես թէ կորուսած են, և մարդուս արտագրիչ զօրութիւնները միշտ կը յաղթանակեն իր աւերիչ հակումներուն դէմ : »

Այսպէս վաճառականութիւնը զօրութիւն մը կրնայ գառնալ, և ազատութեան, շահերու կապակցութեան, նոյն իսկ հայրենասիրութեան ու մտաւոր զարգացման առաջնորդել, եթէ անոր հայթայթած միջոցներն ի գործ դրուին մինչև անդամ ազիտութեան ու բարբարոսութեան դարերու մէջ, թող թէ մեր օրերն՝ ուր համեմատաբար աւելի մեծ ապահովութիւն ու անգործութիւն կ'վայելեն Հայաստանի բնիկները, ուր՝ նոր գիւտեր և մեքենաներ պատրաստ են մեր ճգնաց արդիւնքը բազմապատկել՝ դրամադրիս ստատութեամբ, ուր եւրոպական ճարտարութիւնն, աւետական ազատութիւնն, քաղաքակրթութիւնն ու տէրութեանց պաշտպանութիւնը մեզի համար յաջողութեան երաշխաւորութիւններ են : Յակայն ցաւալի է սեմնել որ այս ամեն առաւելութիւններով հանդերձ Պլանքի ախնարկած տնտեսական զարգացման նշոյլն հազիւ կ'տեսնուի Հայաստան, ուր՝ առ հասարակ՝ հողագործ, անասնաբոյծ ու արուեստաւոր՝ հանքաբանական, բնալուծական, ֆիզիքական ամենապարզ գիտելեաց անհմուտ, նիւթական միջոցներէ զուրկ, նախնական գործիններով, պարսք ընելով կ'մշակէ, կ'տածէ, կ'գործէ՝ սահմանափակ շրջանի մէջ՝ ու կ'արտադրէ կենաց պիտանի անհրաժեշտ առարկաներ, որոց մէկ մասը հարկահանին համբարանոցը կ'մանէ, մաս մ'անխիղճ վաշխաւորին քսակը, երբեմն մաս մ'եւրոզակին տոպրակը, այնպէս որ դաւառացի բանւորն հազիւ իր տարեկան դոյզն պիտոյքը հոգալու կ'յաջողի, բոլորովին անճարակ ու նօթի մնալով այն ծանր սլաքապայից մէջ՝ երբ յեղակարծ բնական ու քաղաքական

պատուհասներ, որոց գէժն առնուլ կարելի էր արիտ թեամբ ու ճարտարութեամբ, հասնին ու իր ձեռքէն կորզեն տաժանելի աշխատութեան և մերթ դանդաղութեան շնչին արդիւնքն և զինք բոլորովին անգործութեան, պանդխտութեան կամ վայրենութեան զիրկը նետեն: Այս դառն վիճակի մէջ ապրող ժողովուրդ մը հարկաւ ոչ փոխանակութեան, ոչ առուտորի, ոչ ընկերակցութեան զօրութեան և ոչ տնտեսական որ և է ճշմարտութեան վրայ դադափար մը չէ կարող ունենալ, և օրէ օր իր բուսական կեանքը կ'սպայայի, նիւթալէս կ'նուազի, ետին թողլով վտիտ ու թշուառ սերունդ մ'որ՝ եթէ Հայաստանի կազլուրիչ կլիման, օդն ու ջուրն, հոմեա ու արևը չօյնէին, վաղուց անհետացած էր անկենդանութեամբ՝ մարդկային ու քնական գիմամարտ զօրութեանց մէջ:

Թէև այս խորհրդածութիւններն՝ իրրև նախաբան, հեռացուցին մեզ մեր յօգուածին նպատակէն, սակայն կարևոր էին, որպէս զի մեր յետագայ գրելիքն աւելի զիւրըմբռնելի լինի և միանկամայն յայտնուի Ազգին մէջ քիչ շատ տարածուած սա կարծիքին արժէքը թէ՛ մինչև որ պաշտօնական բարձր միջամտութեամբ՝ Թուրքիոյ Հայաստանի նկատմամբ՝ յուզուած և յուզուելիք խնդիրները չլուծուին, կամ աւելի պարզ խօսինք, հայկական խնդիրը չպարզուի, անկարելի պիտի լինի այդ երկիրն Հայոց ձեռքը վաճառակաւութեան և ճարտարութեան ասպարէզ դարձնել, և աշխատութիւն, գրամագլուխ, հող արդիւնաւորել, արդի գիտական միջոցներով: Մեր համոզումն այս է որ Հայաստանի մաւառ ու նիւթական զարգացումը պիտի լուծէ հայկական խնդիրը և չէ թէ պաշտօնական զօրութիւնը, և կ'յաւելունք թէ ներհակ կարծիքը՝ որ ինքնին անհիմն, նաև փնտաքել է, ազգային տկարութեան, սնտախ յոյսերու, սնտախութեան և դանդաղութեան ճարակ տալովը, հետզհետէ պիտի ջրուի երբ Հայաստանի արդի տնտեսական անկերպարան վիճակին ներքին պաշտօնական հետազօտութիւն, անոր դարմաններն՝ մասնաւորապէս՝ ազգային զործակցութեան, ազգային անարդիւն հարստութեանց կիրարկութեան, հայրենի հողին բնական այլ անգործ առաւելութեանց և ձեռնհաս ու ճարտար գլուխներու աջակցութեան մէջ փնտախութիւն, և ընդհանրապէս՝ տնտեսական և առևտրական նոր միջոցներու մէջ զանութիւն:

Խնդիրներ որ մեր գրելիք յօդուածոց էական նիւթը պիտի կաղմեն:

ՍԵՒ ԼԵՌԻՆ ՄԱՐԴԸ*

Գ

Աւագ համառօտ պատմեց Ատովին թէ՛ ինչպէս՝ Բաղարբիւրի առումէն ետե՛ւ՝ ստիպուեր էր կրօնական կարգ առնուլ, միշտ իր նախկին ազատութեան ուխտն սրտին մէջ պահելով, ինչպէս յաջողեր էր երեսպաշտութեամբ Ռուսաց համարումը շահիլ և Գողթման զաւառին առաջնորդ անուանիլ, ինչպէս իր հին ղինակիցներէն Անանունի և Նուրիճանի հետ յարաբերութիւնն անընդհատ պահեր էր, միշտ իր խոր վեշաք, Զօրայի շղթան, իր սրտին վրայ ծանրացած մնալով, ինչպէս հնար կ'փնտռէր այդ անբաղդն աղաթել իր շղթայէն, և դէթ Գաւրէժ, իր ընտանեաց ծոցը վերադարձընել, աւելի նպաձառուոր պարագաներու սպասելով, Յետոյ բայցաորեց իր զգացած խնդու թիւնը Զօրայի ընտանիքն Այու լիս տեսնելով, և իր խորհրդաւոր ընթացքն, որ այնքան կասկած ու երկիւղ ազդեր էր Ատովին:

— Բայց, Աւագ, ինչպէս ազատեցիր օձիքդ ռուս սահմանապետին ձեռքէն, և ի՞նչ պատրուակաւ այս կողմերն ելար:

— Միթէ գժուարութիւն կար քանի որ բարեկամը յաջողեր էր ռուս պաշտօնակալին ճանկէն քեզի համար, Ա'տով, անցադիր մը կորզել, և միանգամայն Բախուրի սպանումը քու ձեռօք, ի Մեղրի, պարտրիել: Շարունակ կրակի ու վառօդի մէջ ապրող, անդադար որողայթներու մէջ շարժողն կ'ստիպուի հնարապետ լինիլ: Գերութիւնը կեղծաւոր կ'ընէ մարդս, Ա'տով, և դու որ՝ ալեւոր՝ լեռնական կոչուութիւնդ կ'սպհես, չես կարող ըմբռնել բռնապետութեան ճիրանին ներքեւ մարդ մ'որ, թէև աղատասէր, չուզեր էջ նահատակ լինիլ, և ինչպէս կատուի պէս զիւրաշարժ, աղուէսի պէս խորամանկ, և ի հարկին, վազրի պէս անդուլ ու պատառող կը գառնայ: Անցիր այդ մթնոլորտին մէջ աստե՛ն մը, ծծէ՛ այն թու:

* Հարանախալիս: Տե՛ս յաւելար ահագին, էրէս 447:

նա որ օյն որ մարմնոյդ ամեն ծակտիքներէն կ'սպրդի մինչև սրտիդ խորն , և ապա պէտք տեսնես , եթէ արդէն ստրկութիւնը քեզի երկրորդ բնութիւն չէ դարձած , թէ ինչպէս այլակերպած ես , և ինչպէս օձի պէս շապիկ կ'փոխես , դանդաղ միջավայրիդ համեմատ : Այս է , առ հասարակ՝ բոլորն կայութեանց մէջ հայու մը բնութիւնն , որմէ երբեմն չմերկանար երբոր անկախ աշխարհներու մէջ անդամ թափառի :

« Ուստի մի հարցըներ թէ ինչպէս իմ առաջնորդի աթոռս թողուցի , վասն զի պատասխանը պարզ է : Հոգևոր պաշտօնս կ'պահանջէ որ մերթ ընդ մերթ այցելեմ թեմերը , ժողովուրդս մխիթարեմ խաչ ի ձեռին , հոգեւածին հաւաքեմ նշխար տալով , սակայն՝ այդ խաչին ու նշխարին հետ՝ ո՛ր որ դիմեմ , կ'բաշխեմ ատեւում թեան ողի մեր հայրենի լեռնամայ դէմ , վրիժու ողի բռնաւորութեան դէմ , ազատութեան ողի նոր սերունդին մէջ , վասն զի հինէն յոյս չունիմ : Այս երկդիմի պաշտօնը կ'վարեմ մի քանի տարիէ ի վեր և անկասկած կ'շրջեմ ո՛ր որ կամեմ : Աստուած թող մեզք չհամարէ , քանի որ կ'ուզէ որ մարդկային միջոցներով ստանանք ինչ որ երբեմն մեր նախնիք հրաշքով ու երազով կ'ստանային : Բռնամ որ հիմակ իմացար գաղտնիքը : Իմ բնութեանս չարմարիւր այս երկդիմութիւնը , բայց ինչ ընեմ , փոսն ընկած եմ և եւք մը կ'փնտռեմ : Նուրիճան ու Անանուն իմ կողմէ պաշտօն ունէին յայտնել ինձ ձեր վիճակն ու ընթացքն , և երբոր իմացայ անոնց միջոցաւ որ արդէն Բաղաբերդի մօտ կ'դանուիք , ճամբայ ելայ , դռնէ անդամ մ'ես Զօրան տեսնելու՝ ձեր ուխտագնացութեան առթիւ , և եթէ հնարը դանուի , զանի ազատել :

« Բայց ո՛ր են Անանուն ու Նուրիճան , և այս ամայի վայրն ինչո՞ւ կ'սպասէք :

— Պարսկ աւազակներ ստիպեցին մեզ սպասել , և Անանուն ու Նուրիճան անոնց ետեւէն որսի ելան , պատասխանեց Աստուծ :

— Զո՛ր աշխատանք : Իժուարին է անոնց հետքը ջնջել , Մողէսի պէս իրենց գլուխը ցոյց կ'տան և ապա ծակէ ծակ կ'փախչին : Պէտք էր զարնել ու անցնիլ : »

Նոյն միջոցին հեռուէն տեսնուեցան մեր երկու քաջերն որ հայերէն երգ մը երգելով՝ դէպ ի մեզ կ'առաջանային սրարշաւ : Աւագ վարդապետ դիմաւորեց դանոնք , և երկու խօսքով յայտնեց իր նպատակն ու անմիջապէս ճամբայ ելնելու պէտքը :

— Այս վայրս՝ Միւլ-Բէւան զինուանեմ, յարեց նա, և կ'առաջարկեմ իսկոյն մեկնիլ: Ես պիտի լինիմ ձեր առաջնորդը:»

Ամենքն հաւանեցան: Այն գիշեր անցած էր: Անանունի խօսքին նայելով՝ պարսկի հետքը չկար: Ուստի ծանր ծանր հետևեցանք Աւաղ վարդապետին որ նեղ ու մաշառուտ ճամբաներէ, ժայռուտ ուղիներէ կ'տանէր մեզ և իր տան պէս կ'ճանչէր ծակ ու մուտ: Ի վերջէ հասանք Վահանու վանքը, մի քանի ժամէ՝ խորունկ ձորի մը մէջ, ուր իբրև գերեզման թաղուած էր՝ իր պատմական յիշատակներով: Աղօտ լոյս մը կ'փայլէր անոր մէջ և ուրիշ կենդանութեան նշան մը չուներ: Մութը, լուսթիւնն և չորս կողմը պատած լեռներն ու մեծ ծառերն անոր դամբանական երևոյթ մը կը տային:

«— Աւաղի գեղեցիկ շիրիմ մը, ըսաւ Աւաղ վարդապետ, ուր մարդիկ ողջ ողջ թաղուած են. բաւական չէ որ ցերեկը կ'ընան նաև մեր վանականներն, գիշերն ալ տքնելու տեղ կ'մեռնին լիովին:

«— Խեղճերը քնանալով կ'մխիթարուին, ըսաւ Ատոմ, և կ'ջանան իրենց վիշտերը մոռնալ, ինչպէս տառապեալ մարդը զինիով: Սրբութիւնն ալ կերպ մը թմբիք կ'աղղէ մարդուն, և դու, դու Աւաղ ճգնաւոր, մի մեղադրեր այս թշուառ ճգնաւորները:

«— Ա'խմանամ միտքդ, Ատոմ, և ընդ հակառակն կ'ըզմեմ իմ պաշտօնակիցներս, յարեց Աւաղ ժպտելով, վառն զի մեղք կ'երան պեն քան կ'զործեն:»

Սակայն բոլոր այս հեղինալի ենթադրութիւններն ի դերև ելան երբոր յանկարծ վանքին դուռը կամայ մը բացուելով, ալեղարդ ճգնաւոր մը սեմին վրայ երեցաւ և հրաւիրեց մեզ ներս մտնել և օթեանիլ: Վանքն՝ որ երբեմն նշանաւոր ու խոտառեղի մ'էր, գլեթէ փլած էր, մի քանի քարկիր կիսաւեր սենեակներ ունէր, ինչպէս նաև մատուռ մը մարմարաշէն, չորս սիւնով: Աւաղ վարդապետ այս մատուռը կ'ընտրէ նոյն գիշերն իր ընկերներուն հետ անցընելու համար, մինչդեռ ձերունի վանականը՝ մեզի յատուկ խուց մը ցոյց տալով, իր շրջանը կ'շարունակէր անդու առանց խօսելու:

«— Ինչո՞ւ այսպէս կ'թափառիս, հայր օտորը, հարցուց Ատոմ:

«— Գու՞ն չունիմ, և ամեն գիշեր պահպանութիւն կ'ընեմ աղօթելով:

«— Այդպէս ըսէ, միմայ Ատոմ. բոլոր միթէ վանքն աղօթքով կ'պահպանուի:

« — Սատանային ականջը խուլ, մինչև այսօր փորձանք մը չտեսանք, և միայն իմ մեծ հոգս Այծեֆն է ։

« — Այծեմի՛կ, անշուշտ կենդանի մը ։

« — Այո՛, կենդանի, կայտառ, սիրուն աղջիկ մը ։

« — Ի՞նչ կ'ըսես, հայր սուրբ, վանքին մէջ աղջիկ մը, և դու անքո՛ւն ։

« — Այո՛, որդեակ, մեծ փորձանք ։

« — Անտարակոյս, կ'սիրե՞ս ։

« — Հողւոյս չափ ։ Աչքիս լոյսն է, կեանքս է ։

« — Ի՞նչ կ'ըսես, վարդապետ, կմկմաց Աստու՛մ, և կարծեց թէ իր խօսակիցը փախուկ է կամ քնաշարժիկ ։

« — Ինչո՞ւ կ'ըզարմանաս, սրդեակ. անմեղ, անտէր, անուշ էակ մը միթէ չըսիրուիր ։

« — Այդ հասակիդ մէջ ։

« — Այ թո՛ւն ձմեռ տեսած եմ. իմ դարունս նոր կ'սկսի, և եթէ հարիւր տարին իսկ կոխեմ, դարձեալ պիտի սիրեմ. . . »

Աստու՛մ քայլ մ'ետ առաւ և աչքերը խոշոր խոշոր բանալով .

« — Ճղնա՛ս, անունդ ալ չգիտեմ. . .

« — Բարթող. . . ։

« — Է՛, Բարթող ճղնաւոր, ուրիշ բան չգտա՞ր սիրելու ։

« — Բաւական սիրեցի ու համբուրեցի այս տաճարիս քարերն ու սինեւեր, բաւական հոգի ու շունչ թափեցի երբեմն ժողովուրդիս սէր ու միութիւն քարոզելով, օգուտ մը չունեցան իմ քարոզներս ։ Սարուկ, պաղ սիրտերու մէջ կարելի չէր հուր ու եռանդ արծարծել, թէ և իմ տաք ու վառ էր, ընտանեկան սիրոյ, աղջային սիրոյ կարօտ էր, և բաւական չէի դաներ երկնային սէրն որու համար իմ անձս, իմ կեանքս նուիրած էի ։ Բարեկամ, ի՞նչ տխուր է վանականի մը կեանքս ։ Աշխարհային ամեն վայելք, ծնողք, աղ-դական, բարեկամ կ'զոհէ միակ նպատակի, երկնային ճշմարտութեան, Քրիստոսի արեան համար, սակայն ի՞նչ պաշտօն կ'վարէ և ի՞նչ կ'շահի ։ Պահակ մ'է այս և յաւիտենական աշխարհի սահմանին մէջ, օրհներգու՛ Աստուծոյ և Սատանային մէջ, պահապան օրորոցին ու դադաղին մէջ, շնորհատու՛ մկրտութեան ու պսակի մէջ, նահատակ՝ եկեղեցւոյ ու խաչին մէջ, սակայն ինք ո՛չ շնորհք ունի ո՛չ օրհներ, ո՛չ վարձք և ո՛չ պսակ, վասն զի դատարկ է հոյին ։ Ինք ու բուականի պէս կ'տառանի մթութեան ու լուսոյ, անէութեան

ու էութեան մէջ, աներևոյթ հրեշտակներու ու դիակներու մէջ, երանի կարգալուծ անոնց որ դիտեն սիրել ու կ'սիրուին . . . : Սէր է, իրաւ, մեր պաշտաման էութիւնն, սակայն մեր շնորհածը մարդիկ մեզի կ'զլանան, և իբրեւ անհոգի, անմարմին ճիւղներ, լեռներու սարերն կամ քարայրներու անդունդն սպրեւելու արժանի էակներ կ'նկատեն մեզ :

«Սակայն իմ այս վերջին տարիներուս մէջ գտայ արարած մ'որու վրայ կ'դողամ, կ'հսկեմ, կ'զուրգուրամ. երջանիկ եմ, վասն զի դատարի հողիս լեցուց այնպիսի զգացումներով որոց կարօտ էի այլ օտար :

«— Միթէ քու սիրուհիք է Այծեմիկն թէ ոչ մարապետ մը,» հարցուց մեզմիկ Ատոմ :

Այս անգամ Բարթողճպնաւորն՝ որ միշտ շրջելով կ'խօսէր՝ կանկ առաւ՝ Ատոմին վրայ հիացած աչքերը սեռեւելով, և յարեց .

«— Ի՞նչ պիղծ հարցում. հոգեզաւակս, հոգեզաւակս է Այծեմիկ, բարեկամ :

«— Հոգեզաւակդ . ուրիշ նոր մթութիւն . . . հոգեզաւակդ, և ի՞նչպէս :

«— Բացատրեմ քեզի ի՞նչպէս : Անքին դիմաց, մեծ կաղնիի մը շուքին տակ նստած՝ կ'կարդայի օր մ'երբ աղնիւ, բարեգէմ մարդ մը մօտս եկաւ՝ ծրար մը կտրծին վրայ բռնած՝ և ըսաւ .

«— Հայր սուրբ, ա՛ռ, կ'աշխեմ, այս սուրբ աւանդը, պահէ պահս պանէ : Անվարձ չպիտի թողու քեզ երկնից և այս աւանդին տէրն, երբ օրին մէկը գայ քեզմէ սոյն աւանդը պահանջէ :» Եւ ապա զրպանէն կծիկ մը հանեց ու յարեց . «— Այնանքնեմ նաև այս դումարն որպէս զի ամեն պիտոյքն հոգաս ու խնամաս :»

«Եւ աւանդն համբուրելով գորովադին՝ զիրկս նետեց ու արտորնօք հեռացաւ :

«Ես միամիտս, կարծեցի թէ մասունք մ'է, հին գոհար մ'է, և երբ բացի ի՞նչ տեսնեմ, բարեկամ : Սիրուն, դողորիկ, հրեշտակային մանկիկ մ'որ կ'շարժէր, որ բերանը կ'բանար կ'դոցէր, ուտելիք կ'ուզէր ու կ'ճէր : Ահնայս մէջ՝ թէ սուրբ սեղանին առջև, որու նոյնիւրեւեմ եմ, թէ մօրս ծոցն, որու յիշատակը կ'պաշտեմ, թէ հայրենի աղէտից մէջ, որու վիճակակից եմ, չէի զգայած այն այլայլութիւնն ու սրտի յուզմունքն որ զգայի այս զրեւթէ եռամնայ երեսային առջև : Ձեռքս կ'դողար հողոյս պէս,

զմայլած կ'նայէի այս անարատ էակին վրայ, և կ'ըսէի. — Փափք տէր, ինձ զաւակ մը տուի՛ր որ արդարեւ աւելի մեծ արժէք ունի քան մեծագին դոհար մը, աւելի սուրբ է քան մասունքն, աւելի ջինջ է քան լոյսը, աւելի փայլուն քան արեւը։ Մանկան մը սէս որ բուրաստանէն սիրուն ծաղիկ մը քաղելով գէսի տուն կ'վազի որ չսնունի, ես ալ շուտ մ'երեխան վերարկուիս տակն առի և վաղեցի սենեակս։ Նաթերու մէջ փաթեցի զայն, զգուցի, համբուրեցի, հոտուրտացի։ Բայց մանիկը կ'լար, սնունդ, կաթ կը խնդրէր անշուշտ, և ես կարծէի թէ համբոյրներս, զգուանքս բաւական էին զինք հանդարտեցնելու համար։ Երբ իր ճիւղերն աւելցան, երբ սկսաւ ողիկ ողիկ լալ սիրտս կտոր կտոր եղաւ, և բոլորովին շուարած՝ դուռ ու պատուհան գոցեցի, որ վանական եղբայրներս ծաղիկս, գողոնս չտեսնեն։ Յետոյ վաղեցի դաւած մ'առի ու վար իջնելով վանքին այծերէն կաթ կ'թեցի։ Բերի խեղճուկ երեսային շրթուներ թրջեցի, կաթը քիչ քիչ բերին մէջ կաթեցուցի։ Ո՛հ, ինչ նոր տեսիլ, ինչ անուշ զաւղմունք ինձի համար։ Արժէի թէ նոր կեանք կ'առնում, կենդանութիւն տալով արարածի մը, և ինչ որ մինչև այն ատեն կատարած էի ծանր հոգեւոր պաշտօն, պատարադ, մաղթանք, բոլորն ալ աննշան բաներ երևցան աչքիս այս մայրական, այս սաստուի պաշտօնիս մօտ, վսեմ ու գերազանց պաշտօն, որու յարգն անշուշտ զիտեն դորովապուծ մայրերը, մարդկութեան և սիրոյ աղբիւրներ . . . :

«Այս այլայլութիւնս, այս զմայլումս տեւց օրեր. սակայն եկան ժամեր՝ ուր հնհնութ ու վիշտ միաքս ու սիրտս պաշարեցին։ Իբրեւ մեղաւոր կ'երևէի վանականներուն առջև, արիւն չունէի, այլ կը կարմրէի, և ստէս յանդիմանութիւններ կ'լէի բնապէս պաշտամանս մէջ ցոյց տուած անհոգութեանս համար, անհոգութիւն՝ որու պատճառը չէին կարող երեակայել, չէին կարող երազել թէ սրբան աւելի մեծ և մարդասիրական պաշտօն կ'կատարեմ քան թէ Սաղմոս կարգալու, քույր շարժելու զօրծը։ Բայց կասկածներս, հոգերս ու երկիւղս աւելցան օրէ օր. կ'հարցընէի իւրովի. «—Որո՞ւ է այս ծնունդն, արգեօք ասօրինաւոր սիրոյ պտուղ մ'է, թէ թշուառութեան արգասիք. ո՞ք են ասոր հայրն ու մայրն, ինչպէս անծանօթի մը, աստիկար վանականի մը կ'յանձնեն նորածին մանկիկ մ'ու աներևոյթ կ'լինին։» Անհնար էր, բարեկամ, մեկնել այս հանելուկը։ Չկար նշանակ մը, զեկուցում մը մանկան վրայ, ու

բով կարենայի ծագումն իմանալ : Բայց և այնպէս մեղք չէի համարեր այս ընկեցիկ մանկիկը կարելի եղածին չափ խնամել, որ, ինչ ապօրէն յարաբերութեան ծնունդ իսկ լինէր, միշտ զթուրթեան, սիրոյ ու խնամոյ արժանի էր : Այսպէս չմտածեցին սակայն իմ վանական եղբայրներս, երբ վերջապէս մի քանի ամսէն Այծեմիկը դտան իմ սենեկիս մէջ : Ի սկզբան, ինչ սև կառկածներ, ինչ անիրաւ ամբաստանութիւններ թափեցին իմ վրայ, ինչ անէծք կարդացին անյայտ ծնողացը վրայ, չեմ ուզեր երկարօրէն պատմել : Ե՛հ, քարսիրտ են այս մարդիկ, որ մինչև անգամ երեսային մահը նախադաս համարեցին քան թէ կեանքն, զոր կ'դատապարտէին իբրև արատաւոր ու մեղապարտ : Եւ սակայն սուրբ կրօնաւորներ էին ասոնք և Աւետարանի աշակերտներ, առանց ըմբռնելու երկնային վարդապետին անսահման սէրն երեսայից համար : Ի վերջէ թոյլ տուին որ մանկիկը պահեմ վանքին մէկ հեռաւոր խորշը, այս պայմանաւ որ կրօնական պաշտօն չվարեմ, և միայն մենաստանին ծառայական գործերը կատարեմ : Ամէն նախատինք, ամէն նեղութիւն ու զրկանք յանձն առի Այծեմիկի սիրոյն համար, որ իբրև հայր կ'սիրէ ու կ'զգուէ զիս : Էս ալ անբուն կ'հսկեմ. նա իմ միակ մտիթարութիւնս է այս աշխարհիս մէջ և յուսամ որ միւս աշխարհն իմ վարձս ստանամ. . . . »

Ճշնաւորն իր խօսքը կտրեց և սկսաւ խորունկ մտածել, մինչդեռ իր չորաբեկ այտերուն ու ճերմակ մօրուսին վրայ արտառքի կաթիլներ կ'հոսէին

Նոյն միջոցին իր սենեկին առջևէն կ'անցնէինք : Յանկարծ ճիկ մը լսուեցաւ : Բարթող Ճշնաւորն իսկոյն դուռը բացաւ, ըսելով .

« — Այծեմիկիս ձայնն է : »

ՀԱՆԷՊԻ ԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սաղուկեցոյց վրայ գրած յօդուածս՝ զոր հիւրընկալեցիք Ձեր Ա. Մանուկ յունվար ամսագրին մէջ, ինձի համարձակութիւն կուտայ երբեմն յօդուածներ գրելու :

Հռոմէլայի կէսկէսներուն վրայ խոստացած էի նոր տեղեկութիւններ տալ, ցարդ չկրցի լրացընել որ զրէի, այժմ այսքան կ'ըսեմ որ բոլորովին տուգուած է որ այն կէսկէսները գաղտնապէս քրիստոնեայ են ամենայն կերպիւ, իսկ յայտնապէս մահմէտականութիւն ցոյց կ'տան, թէև Թուրքերը զանոնք Աէսկէս կ'ըսեն, և զիտեն ինչ որ են :

Աւերնադիրս է Հալէպի հիւսիս-արևմուտքը. արդարև շատ հնութիւններ կան, և այսքան զգալի ընդդէմ տեղոյս շէնքերու հաստատութիւնն է : հասարակ տուն մը 500 տարի և մինչև 1,000 տարի առանց փլելու կ'մնայ, իսկ զլիաւոր և հաստատ շէնքերը 1,500 տարի մինչև 2,000 տարի կ'գիմանան :

Անցեալ ամիս տուն մը կ'նորոգէին որու մէջ թուականի քար մը գտնուեցաւ որ կ'հաստատէր 781 տարի յառաջ շինուիլը :

Հալէպի միջնաբերդը 4,000 տարի յառաջ շինուած է, և դեռ ևս վերջին դարէն աւերակ ըլլալու վրայ է, և այն ալ չէ թէ ինքնին : Թիմուր Լէնկ Հալէպը գրաւած առեն՝ 10,000 մարդ յառկացուցեր է բերդը քանդելու համար. շատ օրեր աշխատելէն վերջ՝ հաղիւ կրցած են զտնիվար եղած հսկերուն երեսի սալոյստալը քանդել : Այն ալ օդուտ մը չէ ըրած այս հոյակապ բերդին քանդուելուն և բերդը կանգուն կ'մնայ մինչև այսօր : Բերդին մէջ այնպիսի հնութիւններ կան որոնք երկար բարակ նկարադրելու մեծ դժուարութիւն կայ, քանզի արձանադրութիւններու մեծ մասը արաբերէն և քիչ ատուերով գրուած է. մէջը 400 կտոր շէնք կը պարունակէ որոյմէ մեծ մասը աւերակ է. կ'երևի թէ Հռոմայեցիք գրաւած առեն եկեղեցի մը շինած են որու միայն նշանները և առաջանը կ'տեսնուին այսօր, շրջապատի պարիսպները, ջուր կապելու փոսերը, կամուրջը, աշտարակները, պատշլամը, նկուղները, և դեանի ներքև եղած ճամբաները, քարերու վրայ քանդակուած արձանները և նկարները կ'վկայեն հին աստեղի քարադործութեան արհեստի յառաջադիմութիւնը :

Հնութեանց կարգեն են շատ մը մզկիթներ, Բէտէնէր, Ֆիւսթէնէր, նոյնպէս Հայոց Բաւստն մանուկ անուն եկեղեցին, քաղաքին պարիսպը և դռները և այլ շատ մը մանրամասնութիւնք :

Քաղաքիս մեծ մզկիթը՝ որ կ'ըսուի Ուլա ճաֆ կամ Զէտէրէէ ճաֆ՝ զլիաւոր հնութիւն մ'է, որու քովը կայ փոքրիկ մզկիթ մը, արաբերէն Հէլէվէէ ճաֆ կ'անուանեն : Այս Հէլէվէէի մզկիթը

խաչաձև փոքրիկ եկեղեցի մ'է տաս սրահակներու վրայ և շատ ար-
հեստով շինուած . այս եկեղեցին շինած է Ս. Հեղինէ թաղուհին ,
մայր Առտանդինի , Քրիստոսէ 200 տարի վերջը , ինչպէս կ'վի-
սեն ներկայ արձանագրութիւնները , արարացոյ ոյ աւանդութիւնը և
Հալէպի ձեռագիր պատմութիւնը : Այս երկու մզկիթը մինչև այսօր
արդիւեալ է քրիստոնեայ կամ հրէայ կամ ուրիշ ոչ-մահաւա-
կան մը մտնելու : Մեր շատ դժուարութեամբ յաջողեցանք մտնել
և աղէկ մը պտըտիլ և մինչև իսկ արձանագրութիւններէ ոմանք
դրել : Հէլէվլիէ մզկիթը՝ որ Հեղինէի շինածն է՝ արարեբէն հէ-
լէսի բառին աղաւաղեալն է որ հէլէվիի փոխած են : Հէլէվի կը
նշանակէ խոտակոծն : Ս. Հեղինէ այս եկեղեցին շինեւէն վերջը 3
ժամ հեռաւորութեամբ բերել կ'տայ Հալէպի ներկայ ջուրը որ նոյն
մզկիթին շնորհիւ . շատ մը թաղեր այսօր այն ջուրը կ'իւմն և կը
գործածեն և կ'ըսեն Մէլէ էլ Հէլէնէ : Այս մզկիթին մեծ դուռին
քով խաչքար մը կայ որոյ վրայ դրերը արուած են , և մեծ իւմար
ինձի սրատմց թէ այս քարին Եւրոպացի մը 500 լիւրա տուաւ
շտուինք . և հիմա շատեր կ'աշխատին դողալ բայց չեն յաջողիր :
Այս մզկիթին դէմ է մեծ մզկիթին միւսարէն որու շատեր զանգա-
կատուն ըլլալը կ'հաստատեն խիստ վայելուչ շինուած , քառակուսի
և հաստատուն շէնք մը : Մեծ մզկիթին շէնքը և դաւիթը և շուր-
ջի շէնքերը 300,000 քառակուսի մթր տարածութիւն ունին , ո-
րոյ 150,000 մթրը դաւիթն է և ամբողջ մարմարեան ճերմակ ու
սև քարերով ներկուած է : Մզկիթը չորս դուռ ունի չորս կողմը .
ամեն մէկ դուռը գոնապաններ ունի . գուռնէն ներս մտնել ուղղը
նախ կ'ըջիկները հանելով ձեռքը բռնելու է : Այս մեծ մզկիթը
յիշեալ փոքր մզկիթին պարտէ՞ն է եղած որ մզկիթին առջին է ,
և շինուած է Տաճկայ 125 թուականին :

Ս. Հեղինէի եկեղեցին մզկիթի փոխուած է Մուհամմէտ մարգա-
րէին ատենը , և անկից 94 տարի վերջ սկսած է շինուիլ Զէէ-
րէէ մեծ մզկիթը և 125ին , այսինքն 31 տարիէն լրացած է :

Մզկիթին շինութիւնը կ'սկսի Մէլիք Հիւշամ (որ Էմէվի (Իսմէնյը)
ամիրապետներէն է , որոց իշխանութիւնը տեւած է 101 ամիս) և
կ'ըրացընէ իր որդին Սիւլէյման , որոյ եղբայրը շինած է Գամաս-
կոսի Էֆէլէ մեծ մզկիթը , Ալ Գիւսթէ կոչուածն է , որ՝ ըստ Աու-
րանի՝ Քրիստոս այն միւսարէն պիտի իջնէ վերջին դաշտահան ատեն :
Ս. Զարարիայի դուռը միջնաբերդին մէջն է եղեր Տաճկայ 399

Թուականին : Զէնիկայան ամիրապետներէն Նուրէատիկի Ասիլ ա-
նուն իշխանը այն զլուխը կ'փոխադրէ այս մզկիթին մէջ, որով կը-
սուի Զէէրէէ ճաօ :

Տաճկաց 670 Թուականին մեծ հրդեհ մը պատահելով մզկիթը
կ'վնասի, և այն ատեն Թիւրքմէնի ամիրապետներէ Ղըլավօն անուն
իշխանը կ'նորոգէ ի հիմանց, որ ըսել է հերկայ շէնքը 620 տա-
րի յառաջ շինուած է, և այսօր կարծես նոր շէնք մ'է : Հոս կը
դրեմ արձանագրութեանց միոյն օրինակը, արարեբէն տառերով .

Իսթա պիլաթիբէնէ պարէլարբէնէ, Վէլանա Սալթան իշնէ օռլան
Իւլ ապա՞ իւլ Վելէ Էլ Ճանսուր Սէյֆ Էպրէնէա վէպրէն Ղըլավօն 670.

Այսինքն, հզօր, յաղթող և մեծ թագաւորն որ է որդի Թա-
ղաօրի, Սուր աշխարհի և օրինաց Ղըլավօն, հրամայեց նորոգել
յետ հրդեհի, 'ի Թուականին 670 :

Մզկիթը 40 սիւներու վրայ հաստատուած է և երկու բաժին ե-
ղած, մեծ մասը Հէնիֆէներուն փոքր մասը Շաֆէներուն յատկա-
ցած է :

Հիմա կ'անցնինք բերդին միւս կողմը, ուր շատ մը նշանաւոր
մզկիթներ և թէքէներ կան . մէկ թէքէն որ հազրէթի Ալիին ա-
նունովն է, դուռը ինքիրմէ շինուած մէկ կտոր քար մ'է և կ'անա-
նի երկաթէ հին արկղներուն որոց վրայ մեծ մեծ դամեր կան (այս
դուռը կ'հաստատէ որ Եւրոպացիք այն երկաթեայ արկղները (ա-
սա) այս կամ ասոր պէս հին քարերէն օրինակած են) : Մէջը փոք-
րիկ մատուռ մը կայ և արևելքի կողմը Վեհրապ մը (խորան) ունի,
մեօհրապին քով պատուհան մը կայ որոց մէջ հին սիւնաձև քար
մը կայ, որ 6-8 կանգուն երկարութիւն և մեծ ոտքի մը հաստու-
թիւնն ունի և կարծեօք 100 օխայի ծանրութիւն ունի : Այս քարը
իբր հազրէթի Ալիին ցուպն է որ ձիու վրայ հեծած ատենը անով
ճէրէր կ'նետէ եղեր, և վերջին անգամ հոն ձգած ըլլալուն՝ դե-
րեզմանն ալ * հոն շինուած է : Այդ քարէ զաւաղանին վրայ զրուած

* Ալին Գէրեզման զանի, որովհետեւ ինքը մեծած ապին էր որդե-
կայանից ին ուղղապան ապա՞ մը պէտք թաց և իր մարմինն առնու-
ապան : Մեծաւ և արաբը Էկոա մարմինը ուղղին վրայ դնելով պարա : Բէլ ին
վերջը որչափ Էպրէնէն Գադին Կեսան որ հայրերէնն օղղին վրայ նստած է
աղլ և ին ուղղին պարտաւրջը կ'աշէ : այս հրաշքին վախումով եր դար-
ձան, և իբր նշան՝ այս Գէրեզմանը շինեցին :

է Ալիին և հօրը անունը : Մահմէտականք հոն ուխտի երթալով քաջութիւն կ'ըզենուն , և ոմանք ցաւերու բժշկութիւն կ'դտնեն , ըսաւ թէքէին աւերվիշը , Թէքէին դաւիթը խորունկ ջրհոր մը կայ , և շատ անգամ հազրէթի Ալին այն հօրին բերնէն կ'կանչէ եղեր հեռաւոր մարդիկ . և հիմա եթէ մէկը կորսուի և կէսօրին (ուրբաթ) երթաս ու այն հօրին բերնէն կանչես , այն կորուսեալ մարդը կուգայ , ըսաւ աւերվիշը :

Ուրիշ փոքրիկ քարէ աւազան մ'ալ կայ որու մէջ հազրէթի Ալին իր ուղտին ջուր կ'խմցընէր : Հիմա որով մարմնոյն վրայ որ հով գտնուի , եթէ ուրբաթ կէսօրին այն հօրին ջուրէն փոքրիկ կոնքի մը մէջ քիչ մը ջուր լեցընէ և ձեռքը մէջը դնէ , իսկոյն կ'բժշկուի , ըսաւ աւերվիշը : Պէտք է դիտնալ որ Մահմէտականաց ռամիկ մասին մէջ դեռ ևս կ'դտնուի այն տեսակ հին աւելորդապաշտութիւններ որ արդարեւ զարմանք կ'սպառնառեն : Սակայն անկողնեակալութիւնը կ'սպարտաւորէ մեզ խոստովանիլ որ այս կերպ նախապաշարմունք դեռ ևս կ'դտնուին քրիստոնեայ ազգաց մէջ : Այս մութ կարծիքները ժամանակին կ'յանձնենք որ ինքնին լուծէ :

Այն թէքէն 200 քայլ հեռաւորութեամբ կայ մզկիթ մը Թուրքոյ անուն (և ուրիշ մէկ անուամբ Ալի-ու-Բուդա կոչեցեալ) : Այս մզկիթին սիւներէն մեծ մասը մարմարիոնէ շինուած է . եթէ հիմա շինելու փորձուի՝ կարծեօքս կէս միլիօն լիրա պէտք կ'ըլլայ , իսկ Զաքարիայ մզկիթը մէկ միլիօն : Թըրուշ մզկիթին արձանագրութիւնները այնքան շատ և երկար են , որ չկրցինք եղբակացութիւն մը հանել . մեծ մասամբ Աուրանի աղօթքի և սրտագամի խօսքեր են : Տեղ մ'արձանագրութիւն մը կայ , որու վերջի խօսքերէն սա իմաստը կ'երէ . « Եթէ ինչ ունիս Զուլ-Խուճէ » Իբր ստանդութիւն , կ'սրտամոռի թէ միտարէին զազաթը լծանկագին գոհար մը պահուած է եղեր . այս արձանագրութենէ՝ խորամանկ Պարսիկ մ'օգուտ քաշելով՝ զայն կ'դողնայ և կ'տանի Պարսկաստան : Պեռ ևս կան այնքան հնութիւններ որոց քննութիւնը և նկարողիւրը երկար ժամանակներու կ'կարօտին :

Երբ օտար ազգեր այս հնութիւններէն օգուտ կ'քաղեն՝ Օսմանցիք անոնց երբեք յարգ չեն տար , այնպէս որ մէկ կողմէ կ'անհետանան , ինչպէս նաև միջնաբերդը : Ոչ միայն Հալէպի քաղաքն , ուր բազմութիւ հնութիւններ կ'գտնուին՝ գաւառներն ալ պակաս չեն . ինչպէս Անտիօքը որ Բերսուսէ յառաջ նշանաւոր ըլլալէ վերջ

առաքելոց ատենն ալ առաջին քրիստոնեաները Անտիոք անուանեցան : Անտիոք տեսալ անասի հնութիւններ ունի և մինչև ցարդ ոսկի և արծաթ հին գրամներ կ'դանուին հողին ներքեւէն : Պիրէճիկ ըստած տեղը՝ որ Հալէպէն 20 ժամ հեռի է՝ անթիւ հին քարեր , քարի պատկերներ , գիրեր կ'ենեն , զոր Անգղիացիք հանել կուտան : Մատի եղունգի մեծութեամբ , գոյնզգոյն քարերով դուռի մեծութեամբ պատկերներ կ'հանեն և տեսնողը կ'աքանչանայ թէ արդեօք ի՞նչ արհեստով և ո՞րքան ատենի մէջ շինուած են : Պիրէճիկէն 4 ժամ հեռու է Մծրին հին քաղաքը , որ այժմ մեծ մասամբ աւերակ է . տաճկերէն Մէղէպ կ'ըստի , ուր Սուլթան Մահմադ օրով Խզիպատացոց հետ մեծ կռիւր տեղի ունեցաւ և Եգիպտացիք գրաւեցին այս կողմերը : Մծրին , ինչպէս յայտնի է , Յակոբ հայրապետին աթոռն է : Այս նաև Պալլադ անուն գիւղ մը ուր շատ հնութիւններ կ'ենեն : Հալէպի վրայ բաւական տեղեկութիւններ տուած էի Մատթի մէջ : Համառօտ կերպիւ մ'ալ պատմել կ'ուզեմ Հալէպի ազգայնոց դրութիւնը :

Հալէպ , որ պապականութեան երկրորդ հռոմե եղած է , վեց տեսակ ազգ կ'դանուի հռոմէական , որք են Մառոնիք , Ասորիք , Յոյիք , Հայք և այլն : Հին հայերը (հոս հին Հայ կ'ըսեն Հայոց) 370 տուն ժողովուրդ մը կ'կազմեն , և 2,000 ի չափ ալ պանդուխտ կայ 74 քաղաքներէ : Ունին երկու եկեղեցի և երկու վարժարան : 40 կտոր քարոկիր շէնքեր եկամուտ ունին , որոց արժուութիւնը տասնհինգ հազար լիւրա է . միշտ առաջնորդներ կ'աւանդուի , անձնական վէճերով , այնքան յոռի կերպիւ մատակարարուած են որ հազիւ 300 ոսկի եկամուտ կ'առնան այն շէնքերէն : Իսկ այս 300 ոսկիէն միայն 80 ոսկին (տարեկան) երկու վարժարանաց ծախսելով մնացեալը պարագայ բաներու կ'վաճեն : Երկու վարժարանաց մինն աղջկանց է ուր հազիւ երսուն աշակերտուհի կ'յաճախէ , և տարեկան տասներկու ոսկի կուտան վարժու հիւն , որ վոքրիկ տեղ մը կը նստի : Մանչերու վարժարանն ալ 50 աշակերտ ունի խիստ յետադէմ վիճակի մէջ : Բնիկներուն մեծ մասը հայերէն չեն գիտեր , արաբերէն կ'խօսին : Եկեղեցին անբարեկարգ , ներքին խռովութիւնք միշտ անպոկաս , յառաջագիմութիւն , լուսաւորութիւն , վարժարան և այլն նշանակութիւն չունին : Հարուստ և յառաջագէտ ազգայինք կան , ոմանք միապետական բնութիւն ունենալով կամ գործի չեն խտրուիր կամ եթէ խառնուին՝ ժամանակին հետ չեն կրնար ըն-

թանալ, ոմանք փառք և շահ փնտռելով միայն իրենց անձը կ'մտածեն, ոմանք ալ տղէտ և ազգային զրացում չունին. փոքր մաս մը կայ որ ի սրտէ կ'ջանան, բայց սակաւաթիւ ըլլալով չեն կրնար գործ մը յառաջ տանիլ: Արհեստաւորները ընդհանրապէս խաղաղասէր մարդիկ են, բայց ոմանք կ'վախնան հարուստներէն, ոմանք գործիք եղած են, իսկ ողջամիտ մաս մը կայ, և այս ալ կերպով մը ճիշտած է: Պանդուխտներու մեծ մասը աղղասէր է և առատ տուրք կ'վճարէ ազգին, բայց մինչև ցարդ աղղային գործերէ ձեռնպահ կ'մնայ: Աւերջապէս խղճալի վիճակ մը ունի Հալէպը: Խրկու ամիսէն ի վեր է մեծ շարժում մը կ'տեսնեմ այս տեղ. ամեն ոք կ'յանկայ դպրոցաց բարեկարգութեան, Ալիիկեան աղօթոցուս ընկերութիւնը օժանդակութիւն կ'խոստանայ, Աւերոնական Աւարուութիւնը ու շաբլուութեան կ'անուս Հալէպի աղղայնոց վիճակը. Ս. Աթոռիկոսը նոր դիրք մը կ'բռնէ, Սահմանագրութիւնը կ'գործադրուի, և կ'յուսացուի որ մեծ բարեփոխութիւն մը պիտի ըլլայ այս կարևոր քաղաքին մէջ, որ շրջակայ անթիւ գիւղերու և դաւառներու խեղճ աղղայնոց ապաստանարանն է:

Շրջակայ դաւառներէ եկած լուրերը բաւական դոհացուցիչ են. ամեն կողմ նոր նոր դպրոցական ընկերութիւններ և ճիւղեր կ'կաղւմուին: Խորէք չլուսացուած քաղաքի մը մէջ կանանց ընկերութիւններ կ'հաստատուին, աղջկանց վարժարաններ հիմնելու համար: Աղջկանց վարժարան կ'ըսեմ, բայց դեռ ևս շատ տեղեր նշանակութիւն անգամ չունի: Տեսնենք հայահեաց ընկերութեան հրեշտակները երբ պիտի թռնին դաւառները և գործել սկսին, որովհետեւ միայն լրագիրներու մէջ լուր կարդալով սրտերնիս կ'ուրախանայ, սակայն դեռ գործ չկայ, դեռ չլսեցինք որ այս կամ այն գիւղը կամ դաւառը վարժու հի մը զրկուած է այդ ընկերութեանց կողմէ:

. . . Խմբագիր, յուսամ որ կ'ներէք եթէ հնութիւններու պատմութենէ՝ տեղւոյս աղղային վիճակին վրայ քանի մը խօսք ըսեմ: Ճշմարիտը՝ երբ կ'տեսնեմ 370 տուն հայ բնակիչ ունեցող կեդրոն քաղաք մ'որու դպրոցը միայն 70-80 աշակերտ կ'յաճախեն (մինչդեռ միջին հաշուով պէտք է 3-400 ուսանող ըլլայ) խելքս զլսէս կ'թռի և կ'սխիմ տխուր աչքով դիտել մեր ապագան:

Արդեօք երբ մեք ալ լուսաւորեալ ազգաց կարգը պիտի անցնինք, երբ մեր ամեն գիւղեր ու քաղաքներ դպրոցներ պիտի ունենանք, երբ աղղային բարեկարգութեան պիտի ձեռք զարնենք: Բայց լինչ

օղուտ, քանի որ մեր քաղաքականութեան հոսանքին մէջ ընկած ենք, միշտ կ'փափաքինք քաղաքական լուրեր ընդունիլ, նշակէս շատ մը բարեկամներէ հասած նամակներ ինձ կ'հարցընեն թէ ի՞նչ ըրաւ Պէյքը փաշան, թէ ի՞նչ բարեկարգութիւն եղած է Հալէպ և այլն և այլն, մինչդեռ պէտք է հարցընել. ի՞նչ վիճակի մէջ են Հալէպի վարժարանները, դաւառներու և զիւղերու վարժարանները, թէ ի՞նչ կ'ընեն մեր կրօնականները, ի՞նչ է ազգային նիւթական և բարոյական էացութիւնը: Ափսոս, այս ամէն խնդիրները մեզի համար կարևորութիւն չունին, քանի որ գործող մարմինները պակաս են, պակաս:

Հալէպ կուզան երեք օրինակ Մահա, մէկ Մահաճի, երկու Թէրաֆան, երկու Փահլա, երկու Հայրէնի և երկու Ա. Մահալ: Այս հաշիւէն կտրելի է դուշակել ընթերցանութեան վիճակը:

Կ'փափաքէի քիչ մ'ալ քաղաքական լուրեր հաղորդել, բայց թէ մեր նպատակէն շեղած պիտի ըլլայի և թէ Ա. Մահալ ընդունելութեանն անվստահ էի:

Ընդունեցէք, . . . Խմբագիր, իմ յարգանաց հաւատարմ, և յայտնեցէք մեր ուրախակցութիւնը քաղքիդ նորահաստատ Սիւնեաց բարենպատակ ընկերութեան:

Հալէպ, 21 փետրուար 1880.

Գ. ՂԱԶԱՆՃԱՆ

ՍՈՎ

Մարդկութիւնը մերթ ընդ մերթ տաղնապօղ պատուհասներէն մին ուրիշ տուի: Անն քնական պատահարներ, երկրաշարժ, հեղեղ, տաճարափոխիկ հիւանդութիւն, որ արգարե մարդկային էակներ յանկարծահաս աղէտից ու մահուան կ'մատնեն, սակայն սոյն իր ծայրագոյն աստիճանին մէջ՝ այնպիսի ահուելի երևոյթներով կ'ներկայի, որ երբեմն մարդկան զազանային կիրքը կ'զրդուէ և քստմեղի մահուան սարսափը կ'սփռէ: Այս սոսկալի պատուհասն ոչ միայն բարբառիկ ու թերակիրթ այլ և բարեկիրթ ժողովրդոց մէջ կ'պատահի:

Հին ժամանակներ սովորական վիճակ մ'էր նստալանքը (disette), այս է արմատեաց սակաւութիւնն, և եթէ լուսաւորեալ ազգերու սպառման առարկաները բազդատենք այն ժողովրդոցը, որոց պիտոյքը համեմատաբար քիչ են ու աննշան, պիտի հետևյալները որ տեղ տեղ, մանաւանդ Արևելք, մշտապէս և նուազանքն, այնպէս որ երբ իր ծայրագոյն աստիճանին հասնի, երբ սակաւագետ ժողովուրդ մը իր անմիջական դոյլն սպառելէն անդամ ճարելու անկարող դրսնուի, նուազանքը սով կ'դառնայ և անհնարին տառապանք ու ծանր մահ մը կ'պատճառէ : Բազմազգի մի են անոր դրդիւնները, և եթէ ըստ մասին բնական անդիմադրելի ձախորդութեանց, մեծ մասամբ մարդկային սղիտութեան, անհեռատեսութեան, բազմամարդութեան, պատերազմի և կառավարական յոռի վրդովեան վերադրելի են :

Սովալուռկ մարդն ո՛չ երկնային և ո՛չ ընկերային օրէնք կրնայ ճանչել, և իր ամենէ վայրայ յօժարութիւններն երեւան կ'հանէ միւնչե իսկ այն միջավայրին մէջ՝ ուր կրթութիւն ու դաստիարակութիւն, բարոյականութիւն ու դիտութիւն ժողովուրդներն աւելի մարդասէր, համբերատար ու ազնիւ զգացումներու պիտի տրամադրէին : Սակայն կան երկրիս վրայ մարդիկ որ՝ թէ և այս կրթական միջոցներէ զուրկ՝ աւելի կ'ստուան կարօտութեան, աւելի համբերատար են, և մինչդեռ նօթութենէ սովորաբար կ'հալին ու կ'մաշին իրենց բերնէն բողբ մը, տրտունջ մը չեն հաներ, երկնային մանաւանդ կ'ըսպասեն, վասն զի լոկ՝ Նախախնամութեան կ'վստահին, և կէս անօթի կէս կուշտ ապրիլն իրենց սովորութիւն ըրած են : Այս զարմանալի առաքինութեան օրինակը կ'ընծայեն մասնաւորապէս Հայաստանացիք, որ՝ չէ թէ հիմակ միայն, այլ վաղուց շատ դիւղերու ու աւաններու մէջ՝ անառն, կիսամերկ, նօթի կ'մնան, առանց ձայն մը : Զի մը հանելու, առանց իրենց հայրենակիցներու ողորմասիրութեան դիմելով հաց պահանջելու, քանի որ ընդեղէնով և ստէպիտով ապրելու վարձած են :

Արդ՝ երբ այսպիսի չարքաշ ժողովուրդ մ'այժմ Հայաստանի խորերէն ձայն կ'արձակէ և ուտելիք կ'պահանջէ, դիւրին է երեւակայել թէ՛ ինչ աստիճան ծանր, դժնդակ, անբերելի դարձած է իր վիճակն . . . իրեն անդեան համար անշուշտ ընդէպէն, իսկ ալ կը սրակսի . . . :

Այս արդէտալի, յուսահատական ու մահադոյժ արդարակը լսեալս . . .

լով անկարելի է որ չյուզուին, չկարեկցին քիչ մը գութ ունեցող հայ սիրտեր և չփութան իրենց կարողութենէ աւելի չօգնել սովալլուկ հայ ընտանիքներու, որոց հալումաշ մարմինը ստուերներու պէս կ'թափառին ամայութեան մէջ՝ չորաբեկ խոտ ու արմատ փնտռելու, և այս սին սնունդն անգամ չեն կարող զտնել այն հայ աշխարհն, որու ապագայ վերաշինութիւնն ներկայ սերունդին զլխաւոր հոգասիրութիւնը դարձած կ'երևի, և որու պահպանութիւնը սակայն մինչև ցարդ պարտաւոր ենք այն Հայաստանցի հայրենակցին որ այսօր մեզմէ հաց կ'խնդրէ փոխարէն տալով մեզի հայրենիքը . . . :

Այս միջոցիս աւելորդ է փնտռել հիմնապէս սոյն պատուհասին պատճառները, վասն զի կարևոր, սոխպողական խնդիրն է անոր սպառնալից հետեանքը մեղմել. զլխաւոր դարմանն է իսկոյն դրամ, ուտելիք ճարել: Ինչպէս նախնի նոյնպէս արդի ժամանակներն, եթէ ոչ այնքան յաճախ ու ծանր, պատահած են ու կ'պատահին սովեր: Եթէ այն երկիրներն անգամ՝ ուր առևարական աղատութիւն, ապահովութիւն, ուր հաղորդակցութեանց զիւրութիւն, տրոց ու վարձուց արդար բաշխում ու աշխատութեան բաժանում, շահամրցութիւն կայ, ուր գիտութիւնը բնական ու արուեստական չարեայ առաջն առնլու կ'ճցնի, երբեմն սով կ'պատահի, ինչպէս կարելի է որ չպատահի այն կողմերն որ՝ թէև ընտիր կլիմայ, բարեբեր ու առատ հող ունին, թէև անոնց բնակիչները քիչով կ'ապրին, սակայն, յեղակարծ բնական պատահարներու, պատերազմի, անհոգութեան, զաղթելու յիմար փափաքին, (որով շատ հոգեր անմշակ մնային և շատ հունձք կորան) նոյնպէս եղանակաց խստութեան բաժինը հանելով հանդերձ, չունին նիւթապէս զարդանալու երաշխաւորութիւններ, այն կողմերն ուր կ'ախրեն տակաւին մեղմալճառութիւն, վաշխառութիւն, հաղորդակցութեան դժուարութիւն, վարչային անհեթեթ տնօրէնութիւններ:

Այս հիմնական չարեայ՝ տնտեսագիտական սկզբնայն համեմատ՝ հիմնական բարենորոգումներ են դարման, իրաւ, սակայն կարելի է առ այժմ մեղմել անոնց հետեանքն, եթէ, ինչպէս որ արդէն ըսինք, ողորմասիրութեան միանայ առևտրական աղատութիւն, այնպէս որ մէկ կողմէ դրամական նեղութիւնը թեթեւայ, միւս կողմէ նոյն դրամով արմախք և ուրիշ կենսական պիտոյք զնելու դժուարութիւնները հետզհետէ նուաղին, աղատ փոխանակութեան շնորհիւ:

Մինչդեռ Օսմանեան կառավարութիւնն Հայաստանի սովատանջ գաւառներն արմտիք և այլ կարեւոր պիտոյք մայրնելու համար պաշտօնական տնօրէնութիւններ ի դործ կ'դնէ, միսթարական է տեսնել որ հեռաբնակ հայեր անտարբեր չեն իրենց հայրենակիցներուն աղէտից և Կ. Պօլիս, Կովկասու կողմերը, Լեւոպոլի հայրնակ քաղաքներ, և ի մասնաւորի Մանչեսթրի մէջ, նոյնպէս գաւառներն գովելի հոգասիրութեամբ զրամական նպաստներ հաւաքելու մեծ եռանդ և փոյթ կ'ցուցնեն սովելոյց օգնութեան հասնելու համար: Արդէն Ամեն Ս. Պատրիարքն ու Կեդ. Վարչութիւնն յատուկ Յանձնախումբ մը կազմած են որ կ'որոժէ, արդէն այլ և այլ կողմերէ հաւաքուած գումարներ՝ նոյն Յանձնախումբին ձեռօք՝ կ'ուղարկուին հետզհետէ վան, Ալաշկերտ, Պայրաղիտ և այլն, ուր աւելի կ'ճարակի սովը, և մինչև անգամ՝ Անկիւղ մէջ՝ բարձրաստիճան անձինք՝ ըստ խնդրոյ Սըր Լէյլըրտի՝ Մասնախումբ մը կազմած են նպաստ հանդանակելու մտօք:

Այս բարեգործական շարժման չէր կրնար անմասն մնալ և Իզմիրի հայը: Ուստի քաղքիս Ազգային Վարչութիւնը փութաց երկու մասնախումբ կազմել, մին արանց և միւսը կանանց, և Գեր. Առաջնորդն սրտաշարժ ու ազգու քարոզ մը աւելով ժողովրդեան բարեսիրութեան և առատասիրտութեան զյայտմները զրգոյց: Մեր իմացածին նայելով՝ արդէն Կեդրոնական Յանձնախումբին՝ Գեր. Առաջնորդին ձեռօք զրկուած գումարն է 800 արծաթ մէճիտ, որ երկու մասնախումբներու ջանասիրութեամբը զոյալցաւ: Արանց մասնախումբի անդամներն են.

Աբդ. Տ. Մակար Ծ. Վ. Բարխուդարեան
 Մէծ. Կարապետ Էֆենդի Սպարխալեան
 « Գեորգ « Ալաշկերտ
 « Մարգարոս « Բաբաղեան
 Իսկ կանանց մասնախումբին անդամներն են.
 Աննա-Կայլ Տիկէ Սեբուհի Խ. Աւագեան
 « « Իսկուհի Խ. Աղապարեան
 « « Մարգարիտ Յ. Աղաճանեան
 « « Սեբուհի Թէպուլբեկեան
 « « Վարդուհի Գր. Չիլիկեան

Արդարեւ՝ զոգնետից արժանի են յիշեալ Մասնախումբներու անդամներն, մասնաւոր աղնիւ Տիկնայք՝ որ իրենց մարդասիրական պաշ-

տօնը կատարելու համար չինայիցին ջանք, եռանդ, աշխատութիւն, յատկապէս շրջելով տունէ տուն իրենց սովալուկ մարց, աղջկանց ու մանկանց համար կամարոյն պատահաբար հաւաքելու և ամեն կողմէ վեհանաճն ու բողոքներ ընդունելութիւն մը դտան։ Մինչդեռ մօտ օրերս մի քանի հարիւր արծաթ մէճիտ ևս ղրկելու հոգ կ'տարուի, տեղւոյս Բաղաքական Ժողովոյ անօրէնութեամբ՝ հայ ու օտար պատուաւոր անձերէ ուրիշ խառն Մասնախումբ մ'ևս կ'կազմուի Գեր. Առաջնորդի նախագահութեամբ, որպէս զի օտարազգի մարդասէր անձանց ղիմելով աւելի ևս արդիւնաւորեն ողորմասիրութեան նուէրները։

Յատկապէս ազդովին շնորհակալութեան արժանի են Ազնիւ Տիկնայք Սրբուհի Խ. Ապեան, Իսկուհի Խ. Աղաքարեան և Մարգարիտ Յ. Աղաճանեան, որ ազգային Հիւանդանոցի Խնամակալութեան պաշտօնն անձանձիր հոգատիրութեամբ կատարելէն զատ՝ շին զլաւնար նաեւ իրենց աջակցութիւնն այն ամեն բարեգործական խորհուրդներուն իրադործման սրով Ազգին տառապեալները կ'մխիթարուին ու կ'սփոփին։

Չենք մոռնար յիշել նաեւ Հռիփսիմեան վարժարանի Հոգաբարձուհիներն, Ազնուափայլ Տիկին Ա. Չիլինկիրեան, Օր. Թաղուհի Տամկաճեան, Օր. Զարուհի Ալարպետեան, որ՝ գպրոցին մաքրութեան, բարեկարգութեան և ձեռնադործի հոգը ստանձնելով, միշտ սրտադին իրենց պաշտօնը կ'վարեն, և ինչպէս որ ուրիշ անդամ յայտնած ենք, Հոգատար ընկերութեան հիմնադիրներն են, ընկերութիւն՝ որ նորատակ ունի Հռիփսիմեան վարժարանի աղքատիկ օրիորդաց ուսումնական պիտոյքն ու հազուստը հոգալ, մասնաւոր բաժանորդագրութեամբ ու նուէրներ հաւաքելով։ Սոյն Հոգատար ընկերութիւնն որ տարիէ մ'աւելի է որ կազմուած է, արդէն երկու անգամ Հռիփսիմեան կարօտ սահուհեաց պէտքը հոյացած է, և այս օրերս՝ աւելի ընդարձակութիւն գտնելով՝ իրեն յատուկ նպատակն ու կ'ործողութեանցը սահմանը մասնաւոր կանոնադրով որոշած է։

Կանոնադիր՝ որու վրայ յօրինուած իր պիտի խօսենք։

Բնադրին Աղքատափրաց ընկերութիւնն ևս, իր նշանաբանին հաւատարիմ, չմոռցաւ Հայաստանի տառապեալները։ Ըստ սովորականին՝ բարեկենդանի առթիւ՝ ամսոյս 19ին Յունաց Հովէր քաղին՝

պարահանդէս մը տուաւ, և՛ աւելի մեծ վայելչութեան ու կանոնաւորութեան համար՝ բաւական համարեց միայն 360 տոմակ ծախել, իւրաքանչիւրը մէկ օսմանեան ոսկի: Հաա ընտիր ու շքեղ եղաւ այս պարահանդէսը, զոր Ընկերութիւնն պարզաւորութեամբ Էքէկլիյն անուանեց, և ուր ներկայ գտնուող օտարազգի ու հայազգի հանդիսականներ կրկնակի դո՛հ եղան, ոչ միայն զուարճանալով այլ մանաւանդ մարդասիրական գործի մը մասնակցելով: Այս երեկոյթէն դոյայած զուտ դումարն է 150 օսմանեան ոսկի, որմէ 100ը վերապահեց Ընկերութիւնն աղքատաց համար և 50 ոսկին սովելոց յատկացուց:

*
* *

Աւելորդ չենք համարիր յիշել նաեւ՝ իր տարեդարձին առթիւ՝ տեղւոյս Մասնական Տիգրան Ժողովարանին մէկ խնջոյքն որ տեղի ունեցաւ Միլի Պանդոկն ամսոյս 25ին: Ներկայ էին քառամանի չափ եղարբ, և ղեւանդոքայէս նախորդ Պ. Վ. ներքը՝ Կոչունքին աւտեանը բայաւ Ն. Պ. Վ. Մարտիրոս Ալիբարեան, սոյն դումարման նպատակը բացատրելով, և անոր յաջորդեց խնջոյքին նախագահ՝ Պ. Վ. Գ. Յ. Բաբաղեան՝ որ՝ ընդհանրապէս՝ մասնական ընկերութեան կարեւորութեան ընդարձակութեան, սկզբանց և նպատակին վրայ, և՛ ի մասնաւորի՝ Տիգրան Ժողովարանի արդի կացութեան և ուղղութեան վրայ՝ հրահանդիչ ու ընտիր ատենախօսութիւն մ'ըրաւ: Սեղանին վրայ՝ Անդղիոյ ընդհանուր մասնաւորութեան գլուխ՝ Պատկառելի Մեծ Վարդես Ապրէսի իշխանին կենաց բաժաներ առաջարկուեցան, ինչպէս նաեւ հին ու նոր Պ. Վ. ներքուն կենաց, մասնաւորապէս Պ. Հ. Բլարքի, Պ. Սթապի, Ժողովարանին հիմնադիրներուն և Պ. Բանալիի կենդանութեան, և հետզհետէ խօսեցան Ն. Պ. Վ. Գարրիէլ Ճշմարտախօսեան, Պ. Սթապ, Պ. Բակոբեան, նոյնպէս Պարոնայք Ս. Կիւլպէնջեան, Պ. Յ. Ահարոնեան, Գր. Զիլինկիբեան, Մ. Մամուրեան, Եւանտուն խօսքը նպատակ ունենալով՝ Ժողովարանին կանոնաւոր ու ազատ ուղղութիւն մը տալ, հետզհետէ անոր զարգացման միջոցներն աւելցնել, անկեղծութեան, մարդասիրութեան, բարեկործութեան ոգին ու արդիւնքն արծարծել ու տփռել, և Հայաստանի վերաշինութեան դործին իւրաքանչիւր աջակցել: Ժողովարանու լիազատալով, անգուշ, անկողմնաւոր դիմած բաժնո՛ւմ միջի՛ սլոնաւ նվաճող լիազանքեալ միջոց:

ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ

ԵՒՐՈՊԱ տենդոտ մարդու մը կ'նմանի որ կ'յուզուի ու կ'գողայ՝ երբ արտաքին տխուր տպաւորութեամբ մը զրգոյի ու զայրանայ : Քանի մը շարաթ առաջ՝ վերստին տարածուեցան սպտեւազմի շշուկներ, դու ժալի լուրեր : Գերմանիոյ բանակի հիմնադիրն, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ մէջ գաղտնի դաշնագրութեան մը ձայնն, Ռուսիոյ Վ. կայսեր կենաց գէմ եղած նոր դաւաճանութիւնը, Նիճէլէնդերու կատաղի խլրտումներն ու ընկերհաշտներու շարժումներն՝ այս ձայներուն կերպով մը հաստատութիւն կ'տային : Եւ իրօք այս երկիւղն, այս դողահար վիճակը չպիտի դադրի որչափ ատեն որ Եւրոպա չեւէալ Բաւարիէ մը դառնալու ճգնի : Բոլոր աէրութիւններն՝ որոց մէն մին իր յատուկ շահն ու նկատումն ունի, թէ և հակառակ միջազգային դաշնաց, օր ըստ օրէ կ'զննուին, մինչդեռ ժողովուրդները ծանր հարկերու, թշուառութեան ներքեւ կ'ճնշուին և ի զօր կ'դանդատին : Վաղ կամ անագան՝ Ֆրանսա իր կորուսած գաւառները պիտի պահանջէ, Ռուսիա իր եւրոպական ազդեցութիւնն, Անկլիա իր ասիական գերիշխանութիւնն ամբապնդելու պիտի ջանայ, Աւստրիա Դանուբի սահմանները պիտի տարածուի, Թուրքիա ամենուն փառասիրութեան կէտ նպատակին պիտի դառնայ, և պզտիկ միջազգային վեճ մը, կայծ մը բախկան է հրդեհ մը պատճառել և արդէն պատրաստուած բանակներն իրարու դէմ մղել : Եւ սակայն Մոլդփէ կոմսն՝ Ռէյշտակի մէջ՝ բանակի հիմնադիրը սլաշտպանելու առթիւ՝ կ'ծաղրէ «խաղաղութիւն հաստատելու դադափարն ընդհանուր եղբայրակցութեան բարեշնչական շփոթութեամբ, միջազգային բարոյմէնդներու հաստատութեամբ», և կ'սնդէ թէ «կառավարութիւններն խաղաղութիւնն անվերջով կրնան սլահել միայն երբոր բաւական զօրաւոր են» և կ'յորդորէ որ ամենքը զննուին : Զարմանք չէ՝ եթէ այսպէս կ'իտօսի դարուս Արեւը. Գերմանիա համեմատաբար փոքր բանակ մ'ունի եղեր : Հապա ինչ զօրութիւն ունի ընկերհաշտներու գէմ որ վերստին կ'զօրանան Ռէյշտակի մէջ : Ռուսիա՝ թէ և ահաւոր բանակի մը աէր, ինչպէս չէ կարող զսպել Նիճէլէնդերն որ կ'ստիպեն Չարն անդամ իր պալատէն զօրս առելի ապոհով վայր մը փնտռել, օտարական մը՝ Մէլիքօֆ զօրապետն իրեն թիկնապահ իշխանապետ ընտրել և հրաւիրել վեհապետներն որ իր կեանքը սլաշտպանեն, թէ և պարման իր ձեռքն է : Արեւելք այսպիսի ընկերական վտանդներու ենթակայ չէ. ինչերջանկութիւն :

ՊԱՅՄԱՆՔ

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ

Արեւելեան Մամչոյ տարե-
կան գինն է կախիկ Զմիռնի
համար $3\frac{1}{2}$, իսկ օտար երկրի
համար 4 Մեհլակէ:

Խմբագրութեանս վերաբե-
րեալ ամեն նամակ, ձեռագիր
պէտք է ուղղել առ խմբագիր-
տնօրէն Մ. Մամուրեան, Փոքր
Վէզիր խան, թիւ 65:

Անխնար նամակ կամ ճշար
չընդունուիր:

ԳՈՐԾԱԿԱԼՔ

Բաժանորդ գրուիլ ուզողք
կրնայ դիմել

ԶՏԷ-ՄԶԷ
ԽՄԲԱԳԻՐ-ՏԵՕՐԷՆ

Կ. ՊՇԷՆ

ՄԷԺ. ԳՈՐԾԱԿԱԼ ՄԱՍՆԱԺՈՂՈՎՆ
(ԵՒՆԻ ՃԱՅԻ ԺՆՆՅ, ԲԷ-2)

ՆԷԼԻՆՏԷՐ

ՄԷԺ. ԽՈՍՐՈՎ ԷՍԿԻՃԵԱՆ

ԱՆԷԻՆՏԷՐ

ՄԷԺ. ԿԱՐԱՊԵՏ Պ. ՇԷՐԻՏՃԵԱՆ

ՄԷՐԷԼԷՆ

ՄԷԺ. ՍԻՄԵՕՆ ՄԻՐՉԱՅԵԱՆՅ

Marseille

M. Siméon Mirzayantz.

ՄԷՆԷԼԷՐ

ՄԷԺ. Յ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

Manchester

O. Ovaghimian Esqre

ԼՆՊՇ

ՄԷԺ. Յ. ՄԱԿՍԻՄՅՈՒ

London

Monsieur A. Maxoudoff.

ՎԷՆԷՆԱ

ՄԷԺ. ՇԱՀԻՆՅՈՒ Լ ԲՈՐՈՎԼԻՉ

Wien

M. M. Shahinoff & Poppovits.